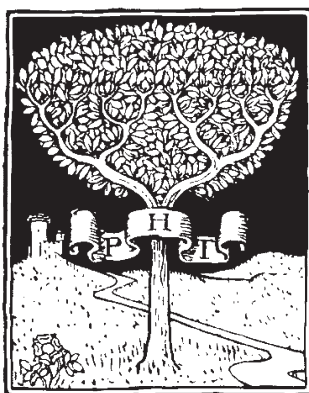

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

2024:2 ♡ Årgång 120

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Lars M Andersson

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2024:2

Personhistorisk tidskrift

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs stiftelse och Klas de Vylders fond.

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Lars M Andersson

KONTAKT

www.personhistoriskasamfundet.org

Redaktör: red@personhistoriskasamfundet.se; postadress: Lars M Andersson,

Historiska institutionen, Box 628, 751 26 Uppsala

Förfrågan om äldre nummer av PHT: info@personhistoriskasamfundet.se

Medlems- och prenumerantregister samt distribution: pht@personhistoriskasamfundet.se

Medlemsavgiften är 250 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7 eller bankgiro 245-1714.

Avisering av medlemsavgift sker under våren. Prenumerationsavgiften för institutioner i hela världen är 250 kr plus porto.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Maria Ahlborg Milwertz, Stockholm

TRYCK

Billes Tryckeri AB i november 2024.

Personhistorisk tidskrift välkomnar personhistoriskt relevanta artiklar av god vetenskaplig kvalitet, dock inte texter av renodlat genealogisk karaktär. Tidskriften tillämpar peer review. Manus levereras som redigerbara digitala filer till redaktören. Eventuella illustrationer bör bestå av fritt tillgängligt material, eftersom tidskriften bara i undantagsfall kan betala för upphovsrätt. I de fall en författare vill använda upphovsrättsskyddat material åligger det honom eller henne att undersöka vem som innehar rättigheterna och kontakta denne. Honorar för medverkan utbetalas inte, men författare till artiklar erhåller kostnadsfritt två exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt ett exemplar. Tidskriften tar även emot recensionsexemplar av nyutkommen litteratur. Dessa skickas till redaktören på postadressen ovan.

Från redaktören

Mission (latin *missio*, sändning) innebär att människor sänds ut för att sprida ett budskap. I föreliggande häfte handlar båda artiklarna om missionärer, dels den från Neustadt till Sverige inflyttade Phillippus Gordon, en konvertit från judendomen som förkunnade evangeliet för sina tidigare trosförvanter, dels den svensk-amerikanske prästen och läkaren Emanuel Edman, som inledde sin bana bland mormonerna i Utah men sedan hade världen som arbetsfält. Bägge var verksamma kring sekelskiftet 1900 och hörde hemma i den protestantiska missionsväckelse som vuxit fram sedan slutet av 1700-talet. Gordon ingick även i en lång tradition av judiska konvertiter som skildrade sin egen omvändelse liksom den religion de lämnat. Edman tillhörde Augustanasynoden, det svenska Evangelisk-lutherska trossamfundet i USA, vars arkiv finns på the Swenson Swedish Immigration Research Center vid Augustana College, Rock Island, Illinois. Det är en guldgruva för alla med intresse för svensk-amerikansk personhistoria.

I serien om biografen som genre har turen denna gång kommit till en av landets skickligaste biografiker, litteratursociologen Johan Svedjedal, som går till rätta med de felslut som ligger till grund för mycket av kritiken av biografigenren inom litteraturvetenskapen. Texten är ett utdrag ur boken *Att skriva liv: Från en litterär biografikers praktik* (Bonniers 2018), som är bland det vassaste som skrivits om biografier och biografiskrivande på svenska.

Omvärderingar av personer och deras insatser är återkommande inslag i biografier. Ibland motiveras de av att nytt material upptäckts eller av att tidigare använt material visat sig vara missvisande, ibland är skälet att ofördelaktigheter förtigits. Oftast handlar det om att nya perspektiv gör nya sidor synliga. Viljan att visa vem den biograferade "egentligen" var kan slå över i såväl svartmålningar som omotiverade äreräddningar. Jag vet inte om hagiografierna är vanligare än skräckskildringarna. Sigmund Freud hävdade att biografiker ofta väljer att idealisera hjältar och att det ytterst handlar om att skapa en fadersfigur. Möjligen är det så med de mest stjärnögda framställningarna. Sådana recenserar dock sällan i *PHT*, inte heller karaktärsdömande. Däremot kan seriösa arbeten upplevas som överslätande. Oscar Söderlund kritiserar Veine Edman, som anser att somliga historiker gett en för negativ bild av justitieminister K.G. Westmans agerande under andra världskriget, för att gå för långt i nyanseringen av bilden. Även Maria Ågren kommenterar tidigare forsknings kritik. I sin recension

av Gunnel Forsbergs levnadsteckning över kulturgeografen Gerd Enequist konstatera hon att påståendet att Enequist blundade för akademins könshierarkier jävas av Forsberg. Kritiken kan också, som i S. Gunnar Edlunds recension av Camilla Berggren och Pehr-Johan Fagers bok om hälsoprofeten Are Waerland, avse att författarna fäster för stor tilltro till den biograferades egna uppgifter.

De problem som uppstår när biografer inte är källkritiska diskuteras i Björn Fridéns recension av John Edman Ansells avhandling om kunglig maktlegitimering i Erik XIV:s och Johan III:s tid liksom i Samuel Gustafsson anmälan av Katarina Harrison Lindberghs Erik XIV-biografi: Bilden av kungen som vansinnig och omgiven av dåliga rådgivare är en produkt av en historieskrivning som utgått från Johan III:s propaganda. Samtidigt varnar Gustafsson för att äreräddningen av Erik riskerar att göra Johan till dramats skurk.

Spänningen mellan ambitionen att blottlägga obehagligheter och att förstå den biograferade utifrån dennes tid och sammanhang diskuteras av Anne Heith i en recension av Eva Silvéns biografi över museimannen Ernst Manker. I hans fall handlar det om rasföreställningar och deras följder. Det gör det också i Björn Furuahagens recension av Martin Ericssons delvis posopografiska bok om svensk rasforskning. Tydligt kollektivbiografisk är Boel Englunds och Agneta Linnés studie av kvinnor som samhällspedagoger, recenserad av Åsa Lilja, liksom Lars Olof Lööfs kartläggning av människor i och kring Svenska Ostindiska Compagnierna, anmäld av Lars Gahrn. Därutöver rymmer häftet en anmälan av Carina Gunnarsson av Marianne Molander Beyers utgåva av Clas Julius Ekeblads brev, dagböcker och reseskildringar och Anders Björnssons recension av Esko Vuorisjärvis J. O. Söderhjelm-biografi.

Minnesgoda läsare kommer att notera att en del av de arbeten som recenseras har anmälts tidigare. Det beror inte på redaktörens förvirring utan dels på att det ibland kommer in två recensioner av samma bok, dels på min övertygelse att det är värdefullt med olika läsningar av samma arbete.

Lars M Andersson

Innehåll

<i>Per Hammarström</i>	Judiskt och kristet: Philippus Gordons berättelse om sin barndom, invandring till Sverige, omvändelse och missionärsgärning	99
<i>Erik J. Andersson</i>	Ett brev till ärkebiskopen	127
<i>Johan Svedjedal</i>	Skrivna ord, skrivna liv	141

Recensioner

<i>Björn Fridén</i>	John Edman Ansell: Maktens tal och talets makt: Kunglig maktlegitimering i Erik XIV:s och Johan III:s tid	152
<i>Samuel Gustafsson</i>	Katarina Harrison Lindbergh: Erik XIV	155
<i>Anne Heith</i>	Eva Silvén: Friktion. Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet	158
<i>Åsa Lilja</i>	Boel Englund & Agneta Linné: Att forma en ny tid: Kvinnor som samhällspedagoger runt 1900. En kollektivbiografi	162
<i>Oscar Söderlund</i>	Veine Edman: Statsråd i krigstider. K. G. Westman. Bröderna – Vännen och välgöraren	165
<i>Carina Gunnarsson</i>	Marianne Molander Beyer: Till Eftervärlden. Clas Julius Ekeblad 1742–1808. Brev, dagböcker och reseskildringar berättar	168
<i>Lars Gahrn</i>	LarsOlof Löf: Sjöfarare och superkargörer: Människor i och omkring Svenska Ostindiska Compagnierna 1731–1813. Del I - Biografier	171

<i>Björn Furuhausen</i>	Martin Ericsson: Vetenskapen som försvann. Svensk rasforskning efter 1935	174
<i>Anders Björnsson</i>	Esko Vuorisjärvi: Makten, marknaden och presidenterna. En biografi om J. O. Söderhjelm.	178
<i>Maria Ågren</i>	Gunnel Forsberg: Gerd Enequist. En pionjär i byxkjol.	180
<i>S. Gunnar Edlund</i>	Camilla Berggren & Pehr-Johan Fager: Are Waerland. Nordens största hälsoförkunnare – livet och döden	183
	Medverkande i detta nummer	186
	Personregister	189

Judiskt och kristet:

Philippus Gordons berättelse om sin barndom, invandring till Sverige, omvändelse och missionärsgärning

Per Hammarström

en 11 januari 1921 avled i sitt hem i Stockholm i sitt sextio-tredje levnadsår missionspastor Philippus Gordon. Därmed miste den svenska Israelsmissionen, i vars tjänst han nedlagt all sin mannaålders kraft, en av sina mest hängivna tjänare, och Israels folk, som han själv genom födelsen tillhörde, en av sina varmaste vänner.¹

Med de högstämda orden introduceras judemissionären och prästen Philippus Gordon i förordet till den självbiografi som publicerades postumt 1927 med sonen Ernst som utgivare. Boken, som bär titeln *Han ledde mig. En enkel levnadsteckning genomsedd, kompletterad och utgiven av Ernst Gordon*, är en skildring av Philippus judiska uppväxt under 1850- och 1860-talen i litauiska Neustadt, hans uppbrott och flytt till Sverige, religiösa omvändelse och livet som kristen och missionär inom den lågkyrklighet som blev författarens andliga hemvist. I föreliggande artikel

studeras Gordons livsresa sådan han framställer den i sin självbiografi liksom bokens funktion och synen på judarna och judendomen den uttrycker. Först ska emellertid Gordons skildring och livsgärning sättas i ett bredare historiskt och begreppsligt sammanhang.

Antijudaism som kunskapsfält

Så länge en kristen kyrka har funnits har judendomen varit en fundamental del av dess förkunnelse och självförståelse men på ett motsägelsefullt sätt. Å ena sidan har kyrkan sett sig som judarnas beskyddare, försökt attrahera och närma sig för att omvända, inte minst utifrån tanken att judafolkets omvändelse är en viktig del av eskatologin.² Å andra sidan har förhållandet till judarna präglats av aversion, förakt, restriktioner och förföljelser. Denna religiöst grundade motvilja mot judarna brukar betecknas som antijudaism. Begreppet antisemitismen definieras däremot som ett främst politiskt

fenomen där föreställningar om nation och ras är fundamentala. Antisemiten utgår från att det judiska är medfött och oåterkalleligt medan antijudaismen tar sikte på judendomen som religion och åtminstone i teorin öppnar för att en jude genom konversion kan lämna det judiska.³

Religionsvetaren Katharina von Kelenbach har utvecklat en modell där tre samverkande ordningar konstituerar antijudaism som kunskapsfält. Tillsammans bildar de en teologisk grundskiss som genom historien satt sin prägel på vitt skilda kyrkliga traditioner. Den första utmålar judendomen som kristendomens antites. Judendomen sägs vara ytlig, lagisk, hycklande och självrättfärdig medan kristendomen är äkta, sann, nådefull och förlåtande. Judasgestalten, farisén och Talmudjuden är stereotyper som på olika sätt får representera motsatser till kristendomen. Förkunnelsen om judendomen som antites markerar såväl åtskillnad mellan religionerna som den kristna religionens överlägsenhet.

Den andra ordningen framställer judendomen som prolog. Judendomen tillhör det gamla förbundet, överspelad, utdöende, stillastående, reducerad till att vara en del av den kristna förhistorien, inte en egen, samtida och dynamisk religion. Först i ett eskatologiskt perspektiv kommer judarna åter få spela en huvudroll på världsscenen.

Porträttfoto av Philippus Gordon. Fotograf okänd. Fotot hämtat ur Hjalmar Stenberg På Israels skördefält: Svenska Israelsmissionens arbete under femtio år, Stockholm 1925.

Den tredje ordningen framhåller syndabockstemat som förfäktar att judarna, i förbund med den onda sidan, är ansvariga för stora delar av världens problem. Den ultimata synden sägs vara förkastandet av och mordet på Jesus, något judarna genom historien görs kollektivt ansvariga för och ständigt upprepar. Det förmenta Kristusmordet har fått till följd att det förut utvalda Israel har förkastats av Gud som i stället upphöjt kyrkan till det sanna gudsfolket, det nya Israel. Judarnas påstådda halsstarrighet och ondskaska får således legitimera kristendomens

maktställning och judendomens underordning och marginalisering.⁴

En ytlig blick på kyrkohistorien ger för handen att de tre ordningarna i von Kellenbachs modell ständigt, om än med växlande styrka och i varierande form, byggt upp och reproducerat ett antijudiskt kunskapsfält, i allt från medeltida blodsoffermyter och den spanska *Limpieza de sangre*-ideologin från 1400-talets mitt enligt vilken judarnas "fördärvlighet" var kopplad till deras blod och alltså genetiskt betingad, till Luthers antijudiska skrifter, Wienborgmästaren Karl Luegers kristligt-sociala program kring sekelskiftet 1900 och *Deutsche Christens* extrema försök att i Nazityskland arisera kristendomen.

I ett svenskt perspektiv återstår åtskilligt att göra inom forskningsfältet, inte minst undersökningar med inriktning på modern tid. Bland befintliga arbeten kan nämnas att nordisten Jonathan Adams gett ut en kontextualiserad och kommenterad utgåva av *Speculum Religionis Judaicae* skriven av den judiske konvertiten till lutherdomen Christian Petter Löwe och publicerad på svenska 1732. Boken är genremässigt besläktad med Gordons självbiografi och därför intressant som jämförelsematerial.⁵ Adams kollega Cordelia Hess, har undersökt i stort sett alla utgivna böcker och pamfletter på svenska under 1800-talet om judar och judendom. En majoritet av dem avhandlar religiösa

ämnen och speglar en utbredd antijudaism.⁶ Idéhistorikern Henrik Bachner har i två arbeten berört kristen debatt om judarna och undersökt antisemitism i kyrklig miljö under 1900-talet. Själv har jag analyserat antijudaism⁷ under sent 1800-tal, dels inom Svenska Israelsmissionen, dels inom den lundensiska högkyrkligheten. Jag har bland annat kunnat notera att Israelsmissionen, till skillnad från lundensarna, tillförde en stor skopa filosemitism, en välvilja, beskyddarinstinkt och missionsiver, något som dock inte utesluter att antijudiska – såväl som antisemitiska – föreställningar var legio. Även inom Israelsmissionen förutsätts juden vara antites, prolog och syndabock.⁸ von Kallenbeschs modell får i denna artikel fördjupa diskussionen om föreställningar om judendomen och judar i den lågkyrkliga miljön, i synnerhet den judiska konvertitens syn.

Judisk konversion

Den kristna kyrkan har alltid närt ett hopp om judarnas omvändelse men de missionsförsök som gjorts har sällan varit särskilt framgångsrika. Om man undantar de mer eller mindre tvångsmässiga massdopen på Iberiska halvön, kristnades få judar under medeltiden och tidigmodern tid. Först från och med 1700-talet, när den gamla ordningens formella restriktioner och begränsningar började monteras ner, började ett större antal judar övergå till majoritetsreligi-

onen men knappast som resultatet av mission utan mer som uttryck för en assimilationsprocess i kölvattnet av nationsbyggnadsprojekten. Förvisso växte organisationer för judemission fram i en rad europeiska länder under 1700- och 1800-talen men de nådde förhållandevis få judar och kan bara marginellt förklara de judiska avhoppen.⁹ Svenska Israelsmissionen, den organisation där Philippus Gordon var verksam, lyckades inte heller leda särskilt många judar till dopet, varken på de svenska eller internationella missionsfälten.¹⁰

I de kyrkliga missionssträvandena har judiska konvertiter ofta fått spela en viktig roll. Med stor nit har de vänt sig mot sina forna trosfränder, initierat angrepp och förföljelser. I de medeltida jude-kristna disputationerna företrädde kyrkan regelmässigt av tidigare judar och det var inte ovanligt att de hade en aktiv roll i bokbål där Talmudskrifter förstördes eller i anordnandet av gudstjänster där judar tvingades närvara. Under tidigmodern tid skedde en viss uppmjukning, något som speglas i de allt fler skriftliga omvändelseberättelser som gavs ut under 1500- och 1600-talet, särskilt i tysk protestantisk miljö där reformationstiden kom med ett förnyat intresse för judendom och mission. Historikern Elisheva Carlebach menar att det växande antalet skrifter från denna tid visar att självbiografiskt skrivande bland judiska konvertiter började

bli kutym, en del av passage-riten, men också var ett sätt att markera omvändelsens äkthet.¹¹

Samtidigt blev det generellt sett vanligare att skriva sin andliga självbiografi bland anhängare till 1700- och 1800-talens pietistiskt och herrnhutiskt präglade väckelserörelser. De skrev i en tradition som kan spåras tillbaka till Augustinus och hans *Bekännelser*, ”en arketypisk andlig självbiografi”. Kyrkofaderns berömda verk har i många sammanhang fungerat som grundritningen till omvändelseprocessen, inte minst inom den lågkyrkligt-lutherska miljö som Gordon tillhörde.¹² Den svenska folkväckelsens skriftliga och muntliga omvändelseberättelser speglade en innerlig och folklig fromhet, där syndanöd, uppbrott, själslig brottningskamp, omvändelse, personligt möte med Gud, rättfärdiggörelse och helgelse, var viktiga ingredienser.¹³

Gordons självbiografi är inte den enda i sitt slag. Det finns ytterligare en handfull självbiografier från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal skrivna av konverterade judar i Sverige, merparten med kopplingar till Svenska Israelsmissionen. Av naturliga skäl ägnade de stort utrymme åt förhållandet mellan judiskt och kristet, där kristendomens företrädan togs för givet. Paulus, ”juden som blev kristen”, som man såg det, var ofta en referens, hans blinda hat, det omvälvande mötet med Kristus och iveren att trots lidanden och vedermödor nå sina forna

trosfränder. Judemissionärerna ville med sina skrifter på motsvarande sätt öppna judarnas ögon så att de skulle få syn på Kristus i de gamla skrifterna men framför allt ville de utmana de kristna. "Jag får [...] mana de troende att ej förgäta det folk, Israel, genom vilket bibel och Frälsare blivit givna", kunde det heta, eller "måtte de kristna icke tröttna att vitna för judar".

Gordons självbiografi som källa

Självbiografen som historisk källa kan besvara frågor om individers identifikation, självbild och världsbild men om syftet är att rekonstruera ett faktiskt skeende infinner sig flera källkritiska problem. Innehållet färgas av den bakåtblickande författarens livserfarenheter, målgruppens förväntningar och skribentens historiska och sociokulturella kontext. Per definition gör alltid författaren ett tendentiöst urval av levnadshändelser som tolkas och omtolkas i efterhand med syftet att forma ett narrativ.

Gordons bok är inget undantag. Den är tendentiös men med det sagt kan man inte påstå att han fabulerar fritt. Ambitionen är att skildra delar av den egna livshistorien sådan den "egentligen" var. Händelser och omständigheter anges noggrant med, som det verkar, korrekta uppgifter om tider, platser, händelser, religiösa sociala och politiska förhållanden. Om förstahandskunskaper saknas hänvisar författaren vid några tillfällen

till sin källa.¹⁵ Boken är välskriven, nyanserad och rik på detaljer jämfört med liknande självbiografiska skrifter.¹⁶ Gordons livserfarenheter och bildning lyser igenom, liksom hans judiska, kristna och sekulära utbildningar. Han behärskade flera språk, var väl hemmastadd i rabbinsk, kristen exegetisk och svensk litteratur och skrev utöver självbiografen flera böcker på svenska, tyska och jiddisch.¹⁷ Därtill medverkade han regelbundet som skribent i Israelsmissionens tidskrift *Missionstidning för Israel* och innehade ett mångårigt redaktörskap i jiddischtidskriften *Berit'am*.¹⁸

Han ledde mig är en unik källa till den svensk-judiska historien, skildringen av barndomen i en *shtetl* i Östeuropa, flykten från Litauen till Sverige via Berlin, tiden som gårdfarihandlare och handelsbiträde. Känslan av utanförskap och betydelsen av judiska ekonomiska och sociala nätverk är intressanta aspekter i denna invandrarhistoria. Jag kommer att uppehålla mig vid skildringarna av det yttre skeendet som Gordons framställer det men tonvikten läggs på hans religiöst färgade kommentarer och reflektioner, de subjektiva och tolkande delarna.

Gordons framställning är huvudsakligen kronologisk men som i varje god berättelse tillfogas reflektioner och blickar framåt och bakåt. Den mest omfattande delen skildrar barndomen och uppväxten i Neustadt, runt två tredjedelar av boken. Framställningen av den första

tiden i Sverige och den nyomvändes utbildning och träning är också tämligen utförlig medan berättelsen om åren som judemissionär i Centraleuropa och Sverige är översiktlig. Anledningen till obalansen förklaras av utgivaren: "När Gordon förstod att hans dagar voro räknade, sökte han hinna med att i korthet nedskri­va en skildring av sitt skiftesrika och arbetsfyllda liv. Verket blev dock för sent påbörjat och hann därför aldrig få någon avslutning". Självbiografins sista sidor dikterade Gordon för sin dotter från sjuksängen varpå Ernst Gordon sammanställde den slutliga texten några år efter faderns död.¹⁹

Neustadt, familjen och kvinnorna

Den 23 november 1858 föddes Gordon och åtta dagar därefter blev han som sedan bjöd omskuren och erhö­ll namnet Ruben Josef.²⁰ Födelsestaden Neustadt, vars befolkning uppgick till omkring tvåtusen invånare, de allra flesta ortodoxa judar, var en typisk "litauisk judestad", berättar Gordon, med ett öppet torg, omgivet av enkla handelsbodas, bagerier, krogar och en bit bort bostadshusen.²¹ Förutom stadens tre eller möjligen fyra synagogor – här ges motstridiga uppgifter – fanns en protestantisk och en katolsk kyrka. Till den senare strömmade framför allt omgivningarnas landsbefolkning på söndags- och helgdagarna då det också var marknadsdagar. Men det var judarna som satte sin prägel på

den lilla staden vid ån Schusti med sitt "kristallklara vatten", nära gränsen till Preussen.²²

I ena halva av en huslänga nära torget bodde Gordons familj, fadern David, modern Ida och en växande syskonskara. Den andra halvan av huset tillhörde farbror Mendel och hans familj. "I min släkt fanns underligt nog inga egentliga handlande", skriver Gordon, samtidigt som han i strid med påståendet berättar att en tredje farbroder, Mose, levererade bränsle, salt, olja och havre till de kejserliga gränstrupperna och därtill med utskänkningstillstånd drev en krogrörelse. Det var inte alltid morbroderns affärer gick så hederligt till, minns Gordon. Mutor och förfalskningar med båda parter goda minne hörde till vardagen. Farbror Mose tillhörde stadens styrelse, var en av den judiska församlingens föreståndare och ordförande i begravnings­sällskapet, "Chevra kaddischa".

Efter Moses plötsliga död övertogs både de affärsmässiga och religiösa funktionerna av den andra farbrodern, Mendel, som var "[y]tterst driftig och mera allmänbildad än brodern". Genom uppköp av stora skogsmarker som han lät avverka blev han rik, och tillsammans med sin eleganta hustru, en bildad tidigare apotekaränka, umgicks han med officersfamiljerna, höll musikaftnar och soaréer med dans, "något som annars icke tillhörde vanligheterna i Neustadt".²³

Gordon framställer en släkt med en förhållandevis god socioekonomisk ställning och som upprätthöll goda kontakter med myndigheterna och kristna familjer. Möjligen kan en begynnande assimilering anas men det som framför allt skildras är ett traditionellt judiskt liv och en familj med förankring och prestige i den judiska menigheten. Fadern, den tredje i brödraskaran, bar liksom andra judiska män i Neustadt skägg men var kanske inte så ortodox, ”ty hans rock räckte endast en liten smula nedanför knäna”. Han var vidsynt och ”ovanligt upplyst”, kunde läsa lite ryska och hade vunnit ganska mycken insikt genom sina resor. Hans yrkesroll var den kommunala ämbetsmannens med uppgift att inkassera skatter, inkvartera nyanlända trupper, utöva passkontroll och varje vinter avleverera den kontingent om sex rekryter som staden hade att ge.

Gordon kallar rekryteringarna²⁴ ”[e]tt av min barndoms värsta minnen”. Unga män sökte desperat undkomma värnplikten genom mutor eller genom att ta sig över gränsen till Preussen under hösten. Det var främst de fattiga som drabbades. Änkor som blev berövade sin ende son kunde ses gå omkring i staden gråtande och klagande dag och natt. Förbittringen gjorde att stenar kastades mot familjens hus så att fönsterrutorna krossades. Efter tio års värnplikt, under vilken ett judiskt liv var hart när omöjligt att leva, fick de inkallade till slut komma

hem men det visade sig då att de ofta hade glömt sitt modersmål och enbart kunde tala ryska. ”I allmänhet blevo de samhällets proletärer”, konstaterar Gordon medlidsamt.²⁵

Fadern, i allmänhet omskriven som god, ansvarsfull och vidsynt om än frånvarande, klandras inte uttryckligen för sin roll som rekryterare. Däremot får han kritik för att han som änkeman på friarresa på annan ort ljög för sin blivande unga hustru om antalet barn i familjen. När hon efter giftermålet anlände till Neustadt och sitt nya hem, upptäckte hon till sin förtvivlan att det fanns sju barn i huset men fick finna sig i sakernas tillstånd. ”Hans försvar för denna osanning var betecknande för talmudjudarna”, kommenterar Gordon, som här, liksom i andra sammanhang, låter Talmuds inverkan förklara de ortodoxa judarnas föregivet bristande moral.²⁶ Detta sätt att hänföra det negativa till Talmud har en lång tradition inom kristen antijudisk polemik. Gordon ansluter här till traditionen från Johann Andreas Eisenmengers *Entdecktes Judenthum* (1711 och 1714) och August Rohlings *Der Talmudjude* (1871). Eisenmenger i sin tur utgick bland annat från arbeten av judiska konvertiter.

Familjens kvinnor skildras ofta i ett ljust skimmer, deras skönhet, flit och religiositet i hemmet.²⁷ Med stolthet framhåller han moderns aronitiska härkomst – ”genom henne har jag präster-

ligt blod i mina ådror” – och hon var därtill ”på ett judiskt sätt” en from kvinna, arbetsam, praktisk och vacker.²⁸ Vid sidan av hushållssysslorna bedrev hon handel. Genom uppköp från grannskapets bönder sålde hon sill, frukt, lök, ärtor, bönor och andra ”oumbärliga saker” i ”egen lokal”.

När modern tragiskt dog i barnsäng fick storasystemen Lea i mångt och mycket inta moderns plats i hemmet, också sedan fadern gift om sig. Lea är lika beundrad som modern. Hon ”var en av de frommaste unga kvinnor jag någonsin påträffat bland judarna”. Hade hon levt på Jesu eller Paulus tid hade hon tillhört en av de fromma, heliga kvinnorna, fortsätter Gordon. ”[N]u var hon dock andligen närst, emedan hon saknade evangelii ljus”.²⁹ När allt kommer omkring var hon judinna och därmed okunnig, något Gordon uppenbart är angelägen att framhålla för sin kristna läsekrets.

Det är inte bara modern som skildras som handelskvinna utan också Gordons näst äldsta syster, Slava. Under två veckor reste hon till Tilsit för att utbilda sig i konsten att begagna symaskin. Vid hemkomsten blev hon till invånarnas stora förundran den första i Neustadt att använda maskinen i den sömnadsrörelse hon drev vid torget.³⁰

Gordons systrar fick lära sig läsa, något mamman ska ha tillsett och även styvmodern, hon som gifte sig under

falska förespeglningar, var av allt att döma läskunnig och beläst. Till sitt nya hem förde hon med sig ”berättelseböcker och naturskildringar på judiska”, det vill säga jiddisch, vilka den unge Gordon slukade med stort intresse.³¹ Det var inte bara flickorna i familjen som fick utbildning. Gordon berättar om en privat flickskola som drevs av en ”begåvad och upplyst kvinna”, där ”judeflickor lärde sig läsa de judiska och hebreiska böckerna”.³²

Det bestämda intrycket är att det fanns gott om kraftfulla, utbildade, initiativrika och religiöst aktiva kvinnor i Neustadt om än i en traditionellt patriarkal miljö, vilket å andra sidan knappast var eller är unikt för Gordons östeuropeiska småstad. Men när Gordon på ett generellt plan lägger ut texten om kvinnans ställning inom judendomen är det en annan bild som målas upp. ”Kvinnan saknar all betydelse i judendomen”, hävdar han framt i ett sammanhang. Sönerna omhulldes mest av föräldrarna medan döttrarna alltid kom i andra hand. Kvinnorna fick inte lära sig buden och fick ingen religiös fostran. Studiet av Talmud var dem fullkomligt främmande. En kvinnas fromhet består i att ”iaktta tiden för sin månadsrening, att uppbränna ett stycke av sabbatsbrödet i ugnen och att tända sabbatsljusen”, förpliktelser som skulle påminna henne om att hon ”genom syndafallet fördärvat människosläktets deg [...]. I religiöst avseende äro alltså flickorna nollor”,

sammanfattar Gordon och ställer den judiska kvinnan i bjärt kontrast till den kristna. Det judiska sättet är "motsatsen till aposteln Paulus utsaga om den kristna församlingsgemenskapen: 'Här är ingen skillnad mellan man och kvinna'. Samtidigt undviker han sorgfälligt att nämna Paulus mer problematiska skrivelser.³³

Judiska högtider

Religionen var självklar för Neustadts judar. Sabbaten och de stora högtiderna satte sin prägel på barndomen och gjorde uppenbart ett bestående intryck. Minnesdagen av templets förstörelse, en fastedag som pojken deltog i med liv och lust, uppfyllde hans hjärta med sorg och bedrövelse, berättar han. På Försoningsdagen, *Yom Kippur*, fastade man från morgon till kväll och bad böner och grät "om att utverka [Guds] största möjliga skonsamhet".

Ljusare och gladare var "Lagens glädjedag", då Torahrullen bars runt i synagogan under glada hebreiska hymner. Lövhuddohögtidens sista dag tillbringades i synagogan under läsning av Femte Moseboken. Gordon deltog tappert och uthålligt med de vuxna fastän han bara var en liten pilt: "Jag ville vara förtjänstfull inför Gud och ostrafflig", anmärker han.³⁴ Här är ett av de ställen man anar Paulus ord om sitt tidigare leverne: "I trohet mot judendomen överträffade jag de flesta av mina judiska jämnåriga,

ivrigare än någon annan hävdade jag traditionen från våra fäder."³⁵

Pesach, påskan, minns Gordon med särskild värme. "Den hänförande påskafestens uti hemmet har samma tjustningsförmåga, som julaftonen med granen för de kristna barnen". Han berättar om förberedelserna i hemmet som pågick dag och natt, hymnerna i synagogan, påskmåltiden med fadern tronande i högsätet och de fyra frågorna, läsningen ur *Haggadah*, hur den ena melodin avlöste den andra. Men först och sist pekade påskfirandet, framhåller han, "hän på det slutliga förlossningsundret genom Messias".³⁶

Talmudstudier

Vid fyra års ålder svepte mor Ida in Ruben Josef i faderns bönemantel och ledde honom till en rabbi som i sin *cheder* skulle undervisa pojken. Studierna pågick hela dagarna, från morgon till kväll, året runt. En judisk pojke skulle hålla sig allvarlig så lek och glam var det sällan tal om. "Det är förunderligt", funderar Gordon, "huru mycket ett barn kan utstå utan att lida större skada därav". På schemat stod hebreiska språket, läsningar ur bönboken och Moseböckerna med de tillhörande kommentarer. Allt lästes på hebreiska men översattes till jiddisch.

Undervisningen främjade ett mekaniskt inlärande och meningslöst rabblande, fortsätter Gordon. "Det gäller

verkligen ej så mycket att förstå, vad man läser, som att det över huvud taget läses.” De skrifttolkningar som gjordes var ”alls inga förklaringar [...] utan talmudiska och midrachiska härklyverier”, heter det i en typisk ordvändning. Ju längre man kom desto mer ökade studiet av Talmud på bekostnad av Bibelundervisningen. När Ruben Josef var åtta år kände han sig som en stolt talmudist men upplevde samtidigt en hemlig dragning till Bibelberättelserna och de delar av Talmud som tolkade Bibeln.³⁷ Här blir det uppenbart för läsaren att det finns något bortom det judiska som lockar och drar.

Det intensiva studiet av Talmud får på antijudiskt manér förklara judarnas okunskap och ovilja att ta till sig det kristna evangeliet. Som pojke fick Ruben Josef höra en historia om en son till en rabbin som vänt sin håg från att studera Talmud för att i stället ägna sig åt *Tanakh*, den hebreiska bibeln/Gamla testamentet. Det riktades allvarligt klander mot honom men på detta ska rabbinen ha svarat ”att talmud inte är något att lita på [...] En rätt jude bör endast läsa Tanách”, ett uttalande som den omvända Gordon säkerligen till fullo kunde instämma i. Rabbinsonen hade så småningom blivit kristen och till och med präst. När det blev känt och omtalat i Neustadt blev den lille Ruben Josef rejält omskakad och upprörd, minns den gamle Gordon. Det var en katastrof för Neustadts judar om

någon blev kristen, en ”*Meschumed*”, en avfälling, förklarar han.³⁸

Trots sina Talmudstudier och sin, som han skriver, ”döda läsning” av Bibeln – som här ska förstås som en läsning som inte gjordes ”i ljuset” av det kristna Nya testamentet – skulle lärdomen gagna honom senare i livet. Det låter kanske otroligt, skriver han, men som liten pojke läste jag igenom alla 150 psalmerna på en vecka – ”[d]et gick som en maskin”. Han lärde sig långa stycken ur Bibeln och alla dessa studier lade en ”grund för mitt av min Frälsare och Messias mig förlänade kall att vara ordets tjänare, framför allt bland judarna”.³⁹ Barn-domsskildringen pekar framåt mot det som komma skulle, en prolog till livet som kristen och judemissionär, då det Nya testamentet blivit viktigare än det gamla.

Barnets religiösa grubblerier

Frågor om sorg, skuld känslor och existentiell rädsla ges stort utrymme. Moderns allt för tidiga död i barnsäng när Josef Ruben var sju år gammal beskrivs som ett trauma. Gordon minns förtvivlan och sorg och uppehåller sig särskilt vid sitt tvångsmässiga läsande av *Kaddish*, något som förväntades lindra moderns plågor i Gehenna, berättar han, en märklig anmärkning då det skrivna mer liknar en katolsk syn på straff och nåd än ett judiskt förhållningssätt till döden. Gordon fortsätter i alla händelser med att be-

skriva hur han en morgon försov sig och missade läsningen. Försummelsen gjorde att systemen läxade upp honom ordentligt med hot om att modern skulle komma och strypa honom på natten. Natten därpå hade pojken en förfärlig mardröm där den döda väsande kom springande mot honom med utsträckta armar. Han vaknade stel av fasa och när han efter en stund insåg att han drömt klev han omedelbart upp och skyndade sig till synagogan för att läsa bönen över modern. Han försov sig aldrig mer eller försummade läsningen efter den natten.⁴⁰

Gordon berättar att han som pojke ofta drabbades av samvetsqual. När han stal några tomma cigarraskar av en kusin, en jämngammal flicka som han brukade leka med, upplevde han "att Gud eller änglarna tittade på mig med stor missbelåtenhet". Inte ens när han i smyg lämnade tillbaka lådorna och senare erkände sitt brott för kusinen, som omedelbart förlät honom, dämpades hans "inre oro och ofrid".⁴¹

En värre synd "enligt min dåtida uppfattning" gjorde han sig skyldig till när han under sabbaten befann sig på en bakgård där han bland bråten hittade en bunt stora smutsiga pappersark. I sin iver och längtan efter att kunna ta hem ritpapper rev han av delar av arken. När han insåg vad han gjort "blev jag likblek [...] av förtvivlan. Att bryta sabbaten var ju belagt med dödsstraff och fördömmelse". Från den dagen var "all glädje

förbi och det sved i hjärtat". Vännerna omkring honom tycktes leva med gott samvete men "jag var föremål för Guds vrede och hans redskaps – framför allt dödsängeln – bevakning". Till råga på allt mindes han hur en storebror, hans "ofelbara orakel", hade utmålat de eviga plågor som väntade syndaren. Domen var klar. "Ingen tröstare eller hjälpare hade jag [...]. Jag hade Gud emot mig [...]. Och Gud är den mäktigaste och strängaste". Att Gud älskade människan och ville förlåta hade han aldrig hört talas om, ty "[o]rdet förlåtelse av Gud är judendomen okänt".⁴²

Denna suggestiva och sannolikt något tillrättalagda berättelse om barnets skuldkänslor inför en helig Gud ansluter, dels till den antijudiska traditionens framställning om en dömande och straffande gammaltestamentlig gud, i bjärt kontrast mot evangeliernas kärleksfulle människoson, dels påminner den om åtskilliga pietistiskt färgade vittnesbörd. I den lågkyrkliga miljön var tron på Jesus enda botten mot syndanöd, något också Gordon påpekar: "Om jag på den tiden hade fått se endast några strålar av evangelium, så skulle min lycka och frid blivit gränslösa [...] Och min synd, som ej blev borttagen genom förlåtelsen, blev till en mur mellan mig och Gud. Jag gick då vilse som ett litet lamm utan att hava någon att hålla mig till".⁴³

En annan till synes trivial händelse såg ut att sluta i katastrof men löstes på

ett pragmatiskt sätt. En dag vid familjens middagsbord doppade Ruben Josef ovetande och utan onda avsikter en mjölksked i köttsoppan. Katastrofen var ett faktum. Måltiden avbröts och "[a]lla sutto som förlamade", berättar Gordon. Till slut föreslog någon att pojken skulle ta med sig skeden och springa till rabbinen och fråga om råd. Gråtande och på darrande ben tog han sig dit och ställdes inför den gamle mannen "med de stora uttrycksfulla ögonen och det yviga skägget". När pojken till slut och med möda hade förklarat det inträffade kom efter en stunds betänketid rabbinens utlåtande: "Skeden skall kokas en stund i vatten, och soppan får ätas". Lätt om hjärtat kunde han återvända hem och efter föreskriven kokning kunde måltiden återupptas. "Fördens om icke är jude", sammanfattar Gordon, "förefaller detta nog underligt".⁴⁴ Genom att återberätta händelsen vill Gordon åter betona judarnas rädsla för en straffande Gud.

Katoliker och protestanter

Återkommande beskriver författaren förhållandet mellan Neustadts judar och områdets kristna, både protestanter och katoliker. Judarna såg en "himmelsvid skillnad mellan den katolska och den 'tyska' kyrkan", berättar han. Den katolska kyrkan kallades "gojiska avgudahuset" medan den protestantiska enbart benämndes "tyska" kyrkan; "[i] den senare fanns nämligen inga bilder".⁴⁵

Protestanterna betraktades inte ens som "riktiga gojim". Om en jude, en katolik och en lutheran gick tillsammans brukade judarna i Neustadt säga: "Där går en jude, en goj och en tysk". Men som så ofta är minnena motsägelsefulla. I en annan del av boken förklarar författaren att judarna betraktade tyskarna som kvarlevan av Amalek, enligt Första Moseboken stamfadern till amalekiterna, de gamla hebreernas ständiga fiender, "troligen på grund av deras [tyskarnas] antipati mot judarna".⁴⁷

I alla händelser var katolikerna mest illa sedda av judarna, berättar Gordon. Den katolska kyrkan, "är judens fasa. Den är alltigenom oren och förorenande". Om en jude går förbi kyrkan och orgeltoner hörs sticker han ögonblickligen fingrarna i öronen. "I skymningen vågar man ej gå den allt för nära. Hälst bör man, när man går förbi den katolska kyrkan, läsa upp följande vers på hebreiska ur 5 Mos 7:26: 'Du skall räkna det som en skändlighet och en styggelse, ty det är till spillo givet'".⁴⁸

Inte minst förfasades man över de katolska böndernas dåliga moral, särskilt superiet. Gordons morbror drev, som nämnts, en krog dit det katolska bondfolket kom på sön- och helgdagar. "Där var sång, där var glam, där var gränslös uppsluppenhet". De söp tills pengarna tog slut varpå "våldiga slagsmål" tog vid, berättar Gordon och kommenterar: "Naturligtvis tänkte judarna: 'Sådana äro

Gruppfoto taget i proselythemmet. På bilden syns: Rad 1. Pauli, Chr. Rosenthal, Simonsson, Petri, Golding, Saphira. Rad 2. Elna Lindström, August Lindström, Mirjam Liewen. Rad 3. Två judiska fosterbarn. Fotograf okänd. Bilden sannolikt från 1880-talets början. Fotot hämtat ut Hjalmar Stenberg, På Israels skördefält: Svenska Israelsmissionens arbete under femtio år, Stockholm 1925.

de kristna.' Ty den sämste juden levde icke så."

Skrivningarna må säga något om böndernas superi och Neustadsjudarnas förakt för katolikerna men speglar sannolikt också den lågkyrkliga miljöns antipatier mot såväl katolicism som fylleri. De "namnkristnas" supande och omoraliska leverne är ofta en förklaring till att Israelsmissionen hade så svårt att omvända judar. I skildringen av kroglivet

är judarna snarare förebilden, på samma sida som de lågkyrkliga nykterhetsivrarna. Det förekom inte något supande bland judarna i Neustadt, skriver Gordon – bortsett från en "notorisk judisk periodsupare, en skräddare".⁴⁹

Även i fråga om äktenskaplig trohet framställs judarna som bättre än sina kristna grannar. "I moraliskt avseende i vanlig mening var Neustads judar på det hela taget ett mönster av renhet och

helighet”, konstaterar Gordon, inte utan viss stolthet. Trots att giftermål ordnades genom föräldrarnas försorg kände judarna inte till olyckliga äktenskap, ”och ännu mindre fick man höra talas om någon otrohet i äktenskapet”.

Motsägelsefullt blir det dock när Gordon återberättar en historia han lyckades snappa upp från en grupp upprörda kvinnor en sabbatsförmiddag. En ogift judisk flicka ska ha fött ett barn men detta barn ”hade man genast stoppat ned i en kalktunna”. Förföraren och fadern var en ung rysk tullskrivare och om ett sådant barn fick leva skulle det få näbb och klor av koppar och en ond ande i sig. Hela världen skulle ödeläggas. En annan anekdot Gordon delger sina läsare handlar om en rabbin i hemstaden, en änke man, som fick barn med sin hushållerska, varpå han tvingades bege sig i landsflykt till Jerusalem för att försona sig med Gud.⁵⁰

Tidvis övergick katolikernas fiendskap mot judarna i rena handgripligheter. Om judiska ynglingar gick ut i skogen för att plocka bär kom strax en kristen gosse, ”åtföljd av en hund, som tussades på oss, så att vi flydde i förskräckelse”. Gojim hatade judarna och sökte stuka dem, konstaterar Gordon, men hävdar samtidigt att fiendligheten var ömsesidig. Judarna ansåg sig vara ”de mest förfördelade och den bättre parten”.⁵¹

Judarnas påstådda hat gentemot de kristna förklaras delvis med okunnig-

het om sann kristendom. Om faderns sägs att ”kristendomen kände han ej det ringaste till, och därför fruktade han den”.⁵² Inte heller den unge Ruben Josef själv kunde något om kristendomen, att de kristna kände till Bibeln eller att det fanns en anknytning mellan judendom och kristendom. ”Jesusnamnet fick jag ju aldrig nämna”, konstaterar han, ett förbud som uppenbarligen inte gällde de som berättade ”medeltida legender” om Jesus som Ruben Josef snappade upp, ”vedervärdiga skildringar” om Jesu födelse, barndom, skymfliga död och ”lärjungarnas lögner”.⁵³

Den påstådda okunskapen och motståndet mot kristendomen var inte begränsat till judarna i Neustadt. Temat återkommer senare i boken, som när Gordon kom till Sverige och mötte en judisk medvandrar som uttryckte samma mordiska raseri mot Jesus som Saulus gjort en gång⁵⁴. Och att judarna i Sverige var motståndare till kristendomen ”var ju känt”.⁵⁵ På sina missionsresor mötte Gordon åtskilliga judar som han uppfattade som fientliga, såväl högmåddiga reformjudar som fanatiska ortodoxa judar.⁵⁶ Ytterst hade den föregivna judiska fiendligheten, hävdade Gordon, sin grund i att Nya testamentets judar hade förkastat Kristus, något som lagt en förbannelse över judarna. Som det heter i självbiografins slutkapitel, ”vårt folk en gång har korsfäst och ännu korsfäster och föraktar [Jesus Kristus]”.⁵⁷

Här är förklaringen till "judens" hat mot Jesus och kristendomen, men också till det judiska folkets olycka, förskingring och eländiga tillstånd.

Barndomsskildringarna är påfallande ofta ljusa och glada men lyfter också fram barnets känsla av tomhet, otillfredsställelse och skam – känslotillstånd som knappast var unika för ett judiskt barn i en 1800-talsstad i Litauen. Dessa delar av berättelsen fyller viktiga funktioner, dels som ett sätt att upplysa läsaren om judendomens – som Gordon framställde den – oförmåga att ge människan tröst och sinnesfrid, dels som ett sätt att driva berättelsen framåt mot den frälsning som Gordon skulle få uppleva efter ankomsten till Sverige.

Sverige och gårdfarihandeln

Under 1800-talets sista decennier drog miljontals människor i Europa västerut med hoppet om ett bättre liv i ett nytt hemland, däribland åtskilliga östeuropeiska judar. De flesta judiska emigranterna siktade på USA men uppskattningsvis 3–4000 hamnade av olika skäl i Sverige.⁵⁸ Ruben Josef var en av dem när han som 14 åring bröt upp från hemstaden 1872.⁵⁹

Gordon menar att han helst hade stannat hemma men att "rekrytfruktan vållade mig oro för framtiden".⁶⁰ Den direkta upprinnelsen till uppbrottet var dock en inbjudan från en avlägsen släkting, Perlman. Denna hade drivit en

privatskola i Neustadt och "var ett geni", hävdar Gordon, inte bara en framstående talmudist utan också kännare av hebreisk och tysk litteratur, kalligraf, gravör och musiker. I Perlmans skola fick jag "näring för min vetgiriga ande". Men Perlman misstänkliggjordes och anklagades för att vara en fritänkare. Det påstods att han var på väg att bli döpt och därför måste oskadliggöras genom att göra honom till rekryt. Gordons far fick emellertid kännedom om anslagen och skickade Ruben Josef hem till Perlmans med en varning, varpå Perlman flydde över gränsen till Preussen och tog sig till Berlin.⁶¹

Snart nog kom ett brev där Perlman erbjöd Gordon att komma till Berlin för en utbildning till litograf. I vemod lämnade han staden där han fått uppleva sina "drömlika barndomsår" och anträdde resan till "den stora huvudstaden i ett av Europas mest kultiverade länder". Efter en äventyrlig färd, under vilken han övernattade hos judiska trosfränder, närmade han sig resans mål i en fjärdeklassvagn. Väl i Berlin mötte han Perlman som installerade pojken och visade honom runt.

Berlin blev emellertid inte slutmålet. När de två vännerna flanerade en onsdag i en park, mötte de en högre herre, en grosshandlare från Härnösand i Sverige. Liksom Josef Ruben var denna "herr E.", som han får heta, född i Neustadt men sedan många år bosatt i Sverige. Snart

kom frågan om "jag hade lust att komma till honom i Hernösand", berättar Gordon, och då Perlman hade börjat backa från sina tidigare löften om utbildning antog Ruben Josef erbjudandet utan att veta vad som väntade.⁶⁴

Likt Paulus fick Ruben Josef uppleva en "förfärlig sjöresa" över Östersjön innan han anlände till Malmö där ett "alldeles främmande språk ljöd för mina öron". Han blev omhändertagen av "en judisk man" som förde honom till ett hotell och påföljande dag till ångbåten mot Stockholm tillsammans med två andra judiska ynglingar, som också var på väg till Härnösand. Vid ett strandhugg i Karlskrona kom en jude från stadens församling och bjöd de tre att fira judiskt nyår i en bönesal vid torget, inrättad hos den rikaste bland dem.⁶⁵ "Vi hava orenat oss genom oren, gojisk föda, försummat att de tre gångerna dagligen förrätta våra böner, ej begagnat våra böneremmar", beklagade sig Karlskronajudarna. "I ären ännu rena och obesudlade. Vem skulle väl bättre passa till att ställa sig inför Guds ansikte som vår ledare i gudstjänsten?"⁶⁶

Efter kvällsmåltid och övernattning i judiska hem fortsatte resan mot Stockholm och sedan vidare mot Härnösand. Vid resans mål inlogerades Ruben Josef hos en svensk fru vars man var sjökapten. Ett tiotal andra judiska ynglingar hade fått tillfälligt boende i samma hem eftersom höstens judiska festdagar inföll

just då. Gudstjänst förrättades hemma hos herr E. och ett par andra judiska grosshandlare. Ynglingarna var "ytterst ohysade och lättsinniga", skriver Gordon, men de tycktes ha gott om pengar och samtalade ofta om affärer och vandringar på landsbygden. Ruben Josef förstod att de unga männen var gårdfarihandlare som fick sina varor på kredit av grosshandlarna. När ynglingarna efter högtidsperiodens slut gett sig iväg med sina lådor fulla av varor, började han ställa frågor om sin egen framtid. E. svarade helt kort: "Naturligtvis detsamma som de andra. Här i Sverige finns ingen annan sysselsättning för judar än gårdfarihandel".⁶⁷

Gordon blev mycket nedslagen, minns han. Helt utan handelserfarenhet, 15 år gammal och utan att kunna det svenska språket tvingades han nu ägna sig åt det som ansågs vara den "simplaste sysselsättning bland Lithauens judar". Men det var bara att foga sig och försöka lära sig yrket. Läget blev något bättre efter flytt till Sundsvall och nya affärspartners; han "fick fortsätta på samma sätt som förut men under drägligare⁶² villkor". En liten ljusglimt innebar ett möte i Sundsvall med två judar från Neustadt som han var bekant med sedan tidigare.⁶⁸

"Såväl arbetssättet som levnadssättet äcklade mig", skriver Gordon. Han vantrivdes med gårdfarihandlarlivet, kände sig förnedrad och jämförde sitt öde med

det som drabbade Bibelns Josef: "Ty jag är med orätt bortförd från hebreernas land, och icke heller här har jag gjort något, varför jag bör sättas i fängelse."⁶⁹ Men liksom Josef i Egypten skulle Gordon i sinom tid bli upphöjd.

Barndomens känsla av tomhet och meningslöshet tycks ha blivit än starkare efter ankomsten till Sverige och därtill fogades en känsla av saknad och utanförskap. På ett plan skildrar författaren på ett bitvis rörande sätt, en invandrarynglings svårigheter att anpassa sig, hitta försörjning och tillhörighet i en ny omgivning långt bort från sin familj och sitt forna hem. På ett annat plan fogas erfarenheterna in i den övergripande omvändelseberättelsen, hur upplevelserna under den första tiden i Sverige ledde fram till den existentiella kris som i sin tur skulle leda fram till frälsningen.

Mötet med Israelsmissionen

Mitt i allt mörker fanns ändå ett ljus, mötena med vänliga och gästfria kristna, enkla människor, skildrade med värme. Han berättar exempelvis om ett besök i en familj i medelpadska Vistavarv som uppenbart tillhörde väckelsen där han efter kvällsmåltiden fick vara med om en bönestund: "Jag förstod så gott som ingenting av den förrättade aftonbönen, men [...] att människorna, som jag var hos också voro ovanliga människor, det förstodo jag."

När han efter något år lämnade Sundsvall hamnade han som biträde i en butik i Karlshamn där han mötte fler kristna. En dag kom en "herre med en liten väska i handen [in och] betraktade mig vänligt, tog fram en liten skrift ur väskan". Det var ett exemplar av *Missionstidning för Israel*. Innehållet förbryllade det unga biträdet men gjorde också ett mäktigt intryck. Texten blev, med en blick bakåt, "en brygga, som förde mig tillbaka till min barndoms hemliga tankar och förhoppningar, bort ifrån handelslivet, hemlösheten och allt elände".⁷⁰ Steg för steg fördes han närmare religionsbytet. "På mina resor och vandringar hände det ofta, att jag kom att bo hos kristna, som i ord ochandel vittnade om Jesus för mig och voro glada, om de lyckades få mig till att följa dem till någon gudstjänst", berättar Gordon.⁷¹

Efter en vända i Landskrona och Köpenhamn begav sig Ruben Josef till Stockholm med intentionen att skaffa arbete och samtidigt uppsöka Israelsmissionens föreståndare, pastor August Lindström, som han hört mycket gott om. Väl på plats blev han av en judisk vän ledsagad till Blasieholmskyrkan där Lindström skulle förrätta gudstjänst. De två fattade posto i närheten av kyrkan. "Och verkligen uppenbarade sig pastor Lindström, stor kraftig, åtföljd av sex judar, av vilka jag kände några." Ruben Josef ville gå in i kyrkan men avrättades bestämt av sin judiske vän.

Ändå, det var som om en inre kraft drog och redan dagen därpå frågade han sig fram till Lindströms hem där han efter en stunds vända och tvekan knackade på. Han togs emot med generositet och värme. "En underlig känsla förnam jag, medan jag satt där. Det var mig som om jag alltid varit där, som om det hade varit mitt hem och pastor och fru Lindström mina föräldrar, och jag kände mig som barn därinne."⁷²

För att göra en lång historia kort, flyttade Gordon in på det proselythem på Östra Humlegårdsgatan i Stockholm där Svenska Israelsmissionen sedan 1879 under Lindströms ledning drev missionsverksamhet.⁷³ Efter en intensiv period av bibelstudier, samtal och samvaro omvände Gordon sig tämligen odramatiskt och döptes på aftonsångsgudstjänsten, allhelgonahelgen 1879 i en fullsatt Blasieholmskyrka. Dopförrättaren Lindström höll ett andekraftigt tal. "Det var en verklig dopfest [...] Jag var nu kommen fram, dit Gud på underliga vägar och stigar fört mig." Nu fick Gordon sitt nya namn, Philippos, samma namn som en av de första lärjungarna som enligt berättelsen i Apostlagärningarna lämnade Jerusalem för att predika evangelium för judarna.⁷⁴

Livet som judemissionär

Jämfört med den del som skildrats hittills är självbiografins avslutande delar kortfattade, mer beskrivande och mindre

reflekterande. Huvudsakligen avhandlas två teman, dels förberedelserna och utbildningen till missionär och präst, dels mötena med judar under predikoresor och missionsuppdrag. Det kristna livet skildras som ljust och glädjefyllt men glädjen varvas med tider av svärmod och depressioner. Gordon nämner helt kort giftermålet 1896 med Selma Fagerlin från Karlskrona och de barn som paret fick, men familjelivet är märkbart nedtonat i boken.⁷⁵

Redan på proselythemmet påbörjades de nyomvändas kristna fostran genom bibelstudier, samtal, sångstunder och gemensamma gudstjänstbesök. Det var, skriver Gordon, "en överflödande rikedom på andlig föda" att ta del av pastor Lindströms enträgna undervisning och att se hans böner och kamp för judiska själar. "Många med mig lågo då på sina ansikten, överväldigade av gråt".⁷⁶

Men Israelsmissionen månade också om det civila livet. Man såg till att yrkesutbildning gavs och försökte ledsaga de nyomvända till egen försörjning, allt ifrån butiksarbete till skomakeri. Philippos håg stod dock till fortsatta studier. Efter förberedande undervisning hos en präst i Dalarna och ett personligt möte med "gamle ärevärdige doktor Fjällstedt" i Uppsala, bereddes han möjlighet att studera på Fjällstedtska skolan. Han genomgick tre klasser och flyttade därefter till ett privat högre läroverk i Stockholm, Athenéum. Målet var stu-

dentexamen men vägen dit hejdades av sjukdom, "blodbrist och höggradig nervositet".⁷⁷

För att vila upp sig och utröna om han "ägde en sådan tro, som helbräddagörelse förutsätter", reste han till Schweiz för att möta pastor Stockmayer som sades ha gävan att hela. Under några sommarmånader vistades han i alplanet på vilohem men knöt också kontakter med uppburna teologer och vänner av Israelsmission. Åter i Sverige fick han en tillfällig anställning som kontorist i Malmö men ägnade lediga stunder åt att dela ut missionsskrifter och göra hembesök hos judarna i staden. "Tvärt emot judarnas vanliga bitterhet mot de judekristna, visade dessa mig stor vänlighet och förtroende", något Gordon förklarar med att han inte var en judemissionär som endast kom för att omvända dem.⁷⁸

Men snart blev det dags att återuppta studierna, denna gång på Missionsförbundets skola i Kristinehamn. Lärarna var utmärkta, skriver Gordon, men markerar också distans genom att framhålla att han "naturligtvis" höll sig till den gamla försoningsläran, inte Waldenströms subjektiva lära.⁷⁹ Efter ett år på skolan anträdde han en resa till London för ytterligare studier men också för att möta en syster och hennes familj. Hon blev fullkomligt paralyserad av skräck när hon hörde Kristusnamnet bekännas av sin döpte bror. Hon hade tidigare fått

bud om att Gordon dött i Sverige men insåg nu att brodern i själva verket hade blivit kristen och därför hade betraktats som död av fadern. Syskonen försonades dock och förde långa samtal både om barndomen och religiösa frågor, skriver Gordon.⁸⁰

Studierna i Kristinehamn avslutades nyåret 1887 och Gordon sändes av Missionsförbundet ut på en prediko- och missionsresa under första halvan av 1888. I Karlstad besökte han, efter predikningar i såväl de frikyrkligas missionshus som domkyrkan, "en judisk lägenhet två trappor upp" där han blev överfallen av en grupp judiska män och slagen medvetslös.

Detta var [...] judemissionärens elddop ibland sitt folk [...] De råa och okunniga polska judarna trodde sig säkert göra Israels Gud en tjänst därmed, och ovetande hava de uppfyllt en av Jesu förutsägelser: "Den tid kommer, då vemhålst som dräper eder skall mena sig därmed förrätta en offertjänst åt Gud".

Under samma rundresa kom han till sin forna hemstad Sundsvall men denna gång inte som en vilsen och vanärad gårdfarihandlare utan som respekterad förkunnare och missionär, inbjuden att tala i missionshus och självasse Gustav Adolfskyrkan. Nu fick han precis som Josef sin upprättelse mitt bland sina forna bröder. I vanlig ordning besökte han flera judiska hem,

”bland vilka somliga visade sig ganska tillmötesgående”.⁸¹

Men Gordon skulle få uppleva en djup förnedring av annat slag under våren samma år i samband med att Svenska Israelsmissionen drabbades av en kris, något som sorgfälligt undviks i självbiografin. Det som hände var att missionsföreståndaren August Lindströms hustru Lina rymde med en av proselythemmets unga judiska gäster. De nyförälskade tog sig ända till Mitau i Kurland, nuvarande lettiska Jelgava, innan hustrun återbördades till maken i Stockholm genom ingripande från en sjökapten och en judemissionär. Pressen fick kännedom om historien och frossade skadeglatt i detaljerna. Katastrofalt nog för Gordon påstods det att han förmodligen var den judiske yngling som förfört Lina Lindström och även om tidningarna snart nog dementerade uppgifterna måste han rimligen ha uppfattat situationen och den föregivna egna inblandningen som ytterst pinsam och nedslående. Händelsen kan möjligen vara en delförklaring till svärmod och depressioner som följde senare under året.⁸²

Sommaren 1888 lämnade Gordon Missionsförbundet. Engagemanget för judemissionen inom rörelsen var svagt, hävdar han, något missionsföreståndaren E. J. Ekman fått medge i ett samtal: ”Det är tyvärr sant att de frikyrkliga ännu icke hava fått sina ögon öppna för juda-folkets behov av frälsning”, lär Ekman

sagt. Intresset var större inom Svenska kyrkan, menar Gordon, och återupptog kontakten med den efter skandalen stukade August Lindström och Svenska Israelsmissionen. Fortsatta – men åter avbrutna – studier för studentexamen i Uppsala följdes av vistelse vid Institutum Judaicum i Leipzig, en anrik inrättning för blivande judemissionärer.⁸³

”Ingenstades har jag någonsin trivts så som i Leipzig”, skriver Gordon, och det var framför allt teologie professor Franz Delitzsch, institutets grundare, som ”utövade den stora dragningskraften”. Gordon fick lära sig åtskilligt om judisk religionsfilosofi och liturgi, om de judiska ”dokumenten från deras egna lärda och fromma auktoriteter”. En judemissionär måste vara en ”förmedlare av kristendomen i samklang med Gamla Testamentet och hela juda-folkets historia”. När judarna ställer missionären till svars för de ”namnkristnas” ogärningar måste han kunna ge det rätta svaret. Men framför allt, menade Gordon, måste missionären äga en levande tro och hysa stor kärlek till juda-folket, ”känna deltagande när det judiska folket lider, och detta så mycket mer, som han nu vet, att folket lider för sin otros skull [...]”.⁸⁴ Oaktat önskan om kärlek och medlidande läggs när allt kommer omkring skulden för judarnas svårigheter på judarna själva. Lösningen på den ”judiska frågan” är judarnas omvändelse, inte rättvis lagstiftning, socioekonomisk

integration på lika villkor och religiös tolerans.

Självbiografins sista sidor skildrar kortfattat arbetet på missionsfältet. Tjänsten började i Czernowitz i Galizien. Efter en längre sjukdomsperiod i Sverige sändes Gordon ut på nytt, nu till Budapest, där han var verksam under sent 1890-tal. Samtidigt var hustrun och den då ettåriga sonen bosatta i hustruns hemstad Karlskrona. Gordon berättar om det dagliga arbetet och sina framgångar men man kan konstatera att det inte var några stora skaror som strömmade till den predikolokal som han hyrde: "Så småningom kommo allt fler till tro och blevo döpta, så att vi voro över tjugo medlemmar i vår judekristna gemenskap, som samlades varje fredagsafton".⁸⁵ Framgångarna var inte så mycket större när Gordon efter sin prästvigning återvände till arbetsfältet i Budapest för ytterligare en tjänstgöringsperiod, denna gång som en del av den lutherska tysk-ungerska församlingen. Åren 1903–1907 döpte han sju vuxna judar och ett judiskt barn.⁸⁶

Delvis på grund av sin "ganska klena hälsa" återvände Philippus Gordons till Sverige där han tillträdde en tjänst inom Israelsmissionen med uppdrag att verka bland judarna i hemlandet. Det huvudsakliga arbetsfältet var Stockholm med hembesök och samlingar för judar i olika lokaler på Söder bland arbetsuppgifterna. Predikoresor runt om i landet

företogs, "mest för att hos de kristna väcka och stärka kärleken till Israels folk och därmed också missionsintresset".⁸⁷ De sista åren ägnades i övrigt åt en ganska intensiv litterär verksamhet, också sedan han lämnat sin tjänst. 1921 dog Gordon i sitt hem i Stockholm 62 år gammal. Han begravdes i hustruns hemstad Karlskrona.⁸⁸

Avslutning: Judiskt och kristet

På många sätt var Philippus Gordons levnadslopp typiskt för de många unga judiska män som invandrade till Sverige från Östeuropa under senare delen 1800-talet, både den miljö varifrån han stammade och utmaningarna i det nya hemlandet. Gordon ger en målade skildring av sina öden och delar frikostigt med sig av unika detaljer om invandrarens erfarenheter och möten. Men framför allt vill han väcka läsarens tro, engagemang och förståelse för judarna, om än med en stor skopa antijudaism. Man skulle kunna säga att Gordon framträder både som en god och inkännande berättare och som en lågkyrklig förkunnare och apologet. Påfallande ofta motsäger rösterna varandra.

Boken framställer judendomen som kristendomens antites, den första ordningen i det antijudiska kunskapsfältet i von Kellenbachs modell. Tanken går som en underström genom hela framställningen. "Juden" är fördömsfull, andligt blind, lögnaktig, hycklande och

hatisk gentemot kristna. Mer eller mindre underförstått sägs att sann kristendom står för det motsatta.

Gordon har ett särskilt fokus på judendomens förmenta lagiskhet. I barn-
domsskildringarna får läsaren möta ett barn med skuldkänslor och samvets-
kval, som fåfängt försöker beveka en straffande Gud med fromma gärningar och tomma riter. Detta var Gordons eget öde som jude men samtidigt varje människas öde fram till den dag evangeliet öppnar människans ögon och bryter syndens makt.

Stereotypen knyter an till Talmudjuden eller östjuden, som i samtiden både sågs som ociviliserad och besatt av sin religion.⁸⁹ Trots att sanningen är uppenbar i deras egen *Tanakh*, är de närsynta och okunniga. Gordon talar av egen erfarenhet. Han påstår att det ytliga rabblandet, hårklyverierna och den döda läsningen tog ifrån honom barndomens lek och glädje. Och framför allt hindrades han att ta emot kristendomens ljus och sanna förståelse av skrifterna.

Men Gordon är motsägelsefull. I andra scener berättas om stort utrymme för ett rikt socialt liv vid sidan av studierna, familjesamvaro, lek med kamrater, skogspromenader, utflykter, teckning och timmar av bokläsande, inte bara av religiös litteratur. Därtill framhåller han att studierna kunde vara berikande, utvecklande och delvis laddade med äkta religiösa upplevelser.

Ytterligare exempel på judendomen som antites är synen på kvinnan. Förkunnaren Gordon hävdar att den judiska kvinnan är illitterat, undertryckt och lågt värderad, i bjärt kontrast till vad kristendomen står för. Här skriver Gordon det hans lågkyrkliga läsare kunde förvänta sig, men även inom detta område framträder berättaren Gordon med en annan bild av livet i Neustadt. Boken är full av detaljrika och beundrande porträtt av starka, initiativrika, utbildade och religiöst aktiva judiska kvinnor, familjemedlemmarna främst men också andra.

Noterbar är den negativa skildringen av den katolska befolkningen. Trots sin kristna tillhörighet framställs de som judehatande, bilddyrkande, omoraliska och råbarkade bönder. Här är det snarare judarna som fungerar som den positiva antitesen. Att de tyska protestanterna kommer lindrigare undan än sina katolska grannar förvånar knappast. Den lutherska antikatholicismen i författarens samtid är omvitnad.⁹⁰

En annan utgångspunkt för Gordon är föreställningen om judendomen som kristendomens prolog. Det utvalda folket har blivit förblindade och tappat sin forna ställning. Icke desto mindre erkänner Gordon den forna storheten och judarnas gudomliga kallelse som Ordets bärare. Skildringen av hemmets påskfirande visar på detta, en fest Gordon minns med värme och kanske ett

mått av saknad. Då Moseboken lämnade föreskrifter om påskan finns det ett korn av sanning i det judiska firandet, samtidigt som dess tid är ute. Den gammaltestamentliga påskens funktion var, i Gordons kristna perspektiv, att som förebild peka fram mot det fullkomliga som skulle komma: "det slutliga förlossningsundret genom Messias". Den judiska högtiden är förlegad, bortkopplad och ersatt med kristendomen och det kristna påskbudskapet.

Det antijudiska kunskapsfältets tredje ordning, syndabockstemat, kan knappast sägas vara framträdande i Gordons skildring, i vart fall inte i barndomsskildringarna. Generellt sett är Neustadtjudarna snarare blinda och okunniga än genuint onda och farliga. Här skiljer sig Gordons framställning från många samtida texter. I Israelsmissionen förkunnelse utmålades judarna ofta som hotfulla makthavare. Antisemitiska konspirationsteorier målade upp judisk dominans över press, ekonomi och kulturliv, att Israel "hotar att rycka vårt kristna folk med sig i fördärfwet" och det "judiska ockrets kräftskada".⁹¹ Gordons framställning är fri från den typen av grova formuleringar. I stället för att utmåla judarna som fiender och hot ville han framställa dem som föremål för kristen omsorg och mission. De svårigheter och problem som drabbar det litauiska samhället är inte orsakat av konspirerande judar utan snarare av ryska

myndigheter och en oförstående katolsk befolkning. Likväl, delar av självbiografien, företrädesvis de som skildrar Gordons missionsverksamhet, tangerar syndabockstemat, beskrivningar av hatiska och våldsamma judar som försöker sätta stopp för Gordons arbete. Tydligast i en passage där judarna kollektivt beskylls för att ha "korsfäst och ännu korsfäster och föraktar" den sanna Messias.⁹²

Gordons självbiografi är alltså motsägelsefull. Författaren frigör sig från flera av samtidens antijudiska stereotyper och skildrar på ett förhållandevis nyanserat sätt Neustadts judar – de framstår som människor av kött och blod. Men när han glider över till rollen som Israelsmissionens representant och förkunnare förändras tonen och framställningen blir schablonartad och antijudisk. Även i de förkunnande delarna plockar han in sina minnen och upplevelser men här i ett antijudiskt perspektiv, för att bekräfta och reproducera bilden av judendomen som prolog och antites till sina kristna läsare och därigenom mana till engagemang för missionen.

Bokens centrala händelse är omvändelsen och dopet, den vändpunkt som förvandlade den tidigare juden till en kristen, då Gordon fick sitt nya namn, gick från det han menade var judiskt mörker till kristet ljus. Under hela barndomen, ungdomstiden och den första tiden i Sverige hade omvändelsen successivt förebådats – det är så författaren

tolkar sina upplevelser – och efter dopet fick Gordon tjäna Gud genom att som Nya testamentets Philippus eller Paulus gå ut med evangelium till sina forna trosfränder. Inte bara Gordons utan hela Israels omvändelse är avgörande, för judarna själva men också för kyrkan och hela världens upprättelse. Gordons egen livsresa utformas som ett mönster för

judafolkets historia som den har framställts i kristen teologi – från prolog till förkastandet av Kristus och kristendomens antites men också mot en framtid där hela Israel blir frälst och upprättat.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa bedömare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Philippus Gordon, *Han ledde mig. En enkel levnadsteckning: Genomsedd, kompletterad och utgiven av Ernst Gordon*, Stockholm 1927. Citatet inleder Ernst Gordons företal till boken, s. 7. Citatet är av praktiska och estetiska skäl satt utan citationstecken.
- 2 Om judafolkets omvändelse i den yttersta tiden, se Per Hammarström, "Israels omvändelse som jordens fulländning: Antijudiskhet och antisemitism i Missionstidning för Israel 1874–1885", i Stefan Dahlin (red.) *Makt, myter, historiebruk: historiska problem i belysning*, Sundsvall 2014, s. 125 & 136–141.
- 3 Katharina von Kellenbach, *Anti-Judaism in Feminist Religious Writings*, Atlanta 1994, s. 10f. Det bör betonas att åtskillnaden mellan antijudaismen och antisemitismen inte betyder att man ska se dem som åtskilda. Flera antisemiter i slutet av 1800-talet, exempelvis Wilhelm Marr, må ha sett den kristna antijudaismen som förlegad men övertog, som von Kellenbach påpekar, åtskilliga teman och grundföreställningar från den kristna antijudaismen.
- 4 von Kellenbach 1994 s. 42–55.
- 5 Jonathan Adams, *A Mirror of the Jewish Religion: A Critical Edition and Translation of Christian Petter Löwe's "Speculum Religionis Judaicae" (1732)*, Berlin & Boston 2024.
- 6 Cordelia Hess, *The Medieval Archive of Antisemitism in Nineteenth-Century Sweden*, Berlin & Boston 2022. Hess och Adams har också gett ut *Revealing the Secrets of the Jews: Johannes Pfefferkorn and Christian Writings about Jewish Life and Literature in Early Modern Europe*, Berlin & Boston 2017; *The Medieval Roots of Antisemitism. Continuities and Discontinuities from the Middle Ages to the Present Day*, Berlin & Boston 2018 samt *Antisemitism in the North. History and State of Research*, Berlin & Boston 2020.
- 7 Henrik Bachner, *Återkomsten: Antisemitism i Sverige efter 1945*, Stockholm 1999; "Judefrågan": *Debatt om antisemitism i 1930-talets Sverige*, Stockholm 2009.
- 8 Per Hammarström, 2014, s.123–142; densamme "Luthersk kyrkotidning vs. Sanningsökaren: 'Judefrågan' i kristen offentlig debatt i Sverige under 1870- och 1880-talen" i Mattias Hasselrus, Karin Kvist Geverts, Pontus Rudberg & Malin Thor Tureby (red.), *Moderniteten som framgång och tragedi: En vänbok till Lars M Andersson om ett föränderligt 1900-tal*, Lund 2021, s. 239–248. Se även Anna Besserman, "Den lågkyrkliga väckelsens syn på judar och judendomen" i Kerstin Nyström (red.), *Judarna i det svenska samhället. Identitet, integration, etniska relationer*, Lund 1991.
- 9 Det finns åtskillig litteratur om judisk konversion i ett historiskt perspektiv där bakgrund och motiv till konversionerna diskuteras. Ett standardverk är Todd M. Endelmans *Leaving the Jewish Fold: Conversion and Radical Assimilation in Modern Jewish History*, Princeton & Oxford 2015. Konversion under svenskt 1800-tal avhandlas i Per Hammarström, "Judiska konvertiter till kristendomen i Stockholm 1775–1870", *Historisk Tidskrift* 2020:1, vol. 140, s. 31–65.
- 10 Per Hammarström, "Omvändelseberättelser, judemission och svensk lågkyrklighet runt sekelskiftet 1900", *Från legofolk till stadsfolk: Festskrift till Börje Harnesk*, Härnösand: Institutionen för Humaniora (Skrifter från Institutionen för Humaniora) 2012, s. 137–153.
- 11 Elisheva Carlebach, *Divided Souls. Conversion from Judaism in Germany 1500–1750*: New Haven & London 2001, s. 45f. Se även Adams & Hess 2017; Adams 2024.
- 12 Rodger M. Payne, *The Self and the Sacred: Conversion and Autobiography in Early American Protestantism*, Knoxville 1998, s. 18.
- 13 Hammarström 2014, s. 142.
- 14 Ludvig Philipsson, *Det stora undret i mitt liv*, Uppsala 1923, s. 8 respektive Paulus Wulff, *Saligbeten är af judarne. Min lefnadsteckning samt reseminnen*, Stockholm 1891, s. 18.
- 15 Gordon hänvisar exempelvis till den syster i London som lämnade upplysningar om vad som hänt släkten i Neustadt långt efter det att Gordon utvandrat, se Gordon 1927, s. 55. Ett annat exempel är historien om en man

- som ska ha blivit levande begravd, där Gordon hänvisar till "Chevra Kaddischa Pinkas", begravningssällskapets i Neustadt protokoll, s. 66.
- 16 Jag har tidigare presenterat och analyserat ett halvt dussin sådana självbiografier; Hammarström 2012.
 - 17 *Judarna i helg och söcken*, Stockholm 1890; *På missionsresor bland judar i Östeuropa, Egypten och det Heliga landet*, Stockholm 1899; *Jom Kippur: En berättelse ur det judiska folklivet*, Stockholm 1899, ursprungligen skriven på tyska av Gordon, översatt till svenska och utgiven i flera upplagor; *Stefan Schultz, en judemissionär i Pauli fotspår*, Stockholm 1901; *Missionsbilder från Israel*, Stockholm 1917. På jiddisch skrev Gordon *Kol mevašer: lider: tsu unterhaltung, belehrung un treyst*, Stockholm 1915. Samtliga titlar utgivna på Israelsmissionens förlag.
 - 18 Om Gordins verksamhet som författare och tidskriftsredaktör, se Gordon 1927, s. 161–163.
 - 19 Gordon 1927, s. 10.
 - 20 Gordon 1927, s. 17.
 - 21 Neustadt, Naishtot på jiddisch, dagens Kudirkos-Naumiestis. Fram till första världskriget var stadens officiella namn Władysławów. Se Joseph Rosin, *Naishtot (Kudirkos-Naumiestis)*, <https://kehilalinks.jewishgen.org/naishtot/naishtot.html> (hämtad 2024-08-15)
 - 22 Gordon 1927, s. 17f, där tre synagogor beskrivs, den främsta ett vackert tempel i stil med den tyska kyrkan, en som kallas "studiehuset" och en som användes för privatgudstjänst. På s. 88 hävdar han att det fanns fyra synagogor i Neustadt.
 - 23 Gordon 1927, s. 52–55.
 - 24 Gordon 1927, s. 20–22.
 - 25 Gordon 1927, s. 73–76.
 - 26 Gordon 1927, s. 55f.
 - 27 Den positiva skildringen av kvinnorna hänger sannolikt delvis samman med den genuspolarisering som finns i den antijudiska traditionen, där kvinnorna får representera öppenheten för kristendomen medan männen står för halsstarrighet och nackstyvhet; Luce Klein, *Portrait de la Juive dans la littérature française*, Paris 1970.
 - 28 Gordon 1927, s. 22f.
 - 29 Gordon 1927, s. 67.
 - 30 Gordon 1927, s. 67.
 - 31 Gordon 1927, s. 27 & 77.
 - 32 Gordon 1927, s. 76.
 - 33 Gordon 1927, s. 34f.
 - 34 Gordon 1927, s. 21f.
 - 35 Den högtid som beskrivs är *Simchat Torah*. Paulusreferensen avser Galaterbrevet 1:14.
 - 36 Gordon 1927, s. 36–38.
 - 37 Gordon 1927, s. 24f & 33f.
 - 38 Gordon 1927, s. 92.
 - 39 Gordon 1927, s. 32.
 - 40 Gordon 1927, s. 31f.
 - 41 Gordon 1927, s. 44.
 - 42 Gordon 1927, s. 47.
 - 43 Gordon 1927, s. 45–48.
 - 44 Gordon 1927, s. 48–50.
 - 45 Gordon 1927, s. 18
 - 46 Gordon 1927, s. 60.
 - 47 Gordon 1927, s. 33.
 - 48 Gordon 1927, s. 18f & 85. Historien om att en jude förväntades sticka fingrarna i öronen och läsa ur Femte Moseboken 7:26 utanför en katolsk kyrka finns med snarlika formuleringar, delvis identiska, återberättad i en annan självbiografi av en konverterad jude, Wulff 1891, s. 7f. Wolf lägger dock till att juden förväntades spotta vid varje ord som lästes. Wolf döptes vid samma gudstjänst som Gordon och var liksom Gordon verksam som judemissionär. Berättelsen kan vara ett exempel på en typ av anekdoter som florerade i Israelsmissionskretsar vid den här tiden, oaktat dess verklighetsbakgrund.
 - 49 Gordon 1927, s. 53.

- 50 Gordon 1927, s. 50f.
- 51 Gordon 1927, s. 36.
- 52 Gordon 1927, s. 22.
- 53 Gordon 1927, s. 85f.
- 54 Gordon 1927, s. 109.
- 55 Gordon 1927, s. III.
- 56 Gordon 1927, s. 136.
- 57 Gordon 1927, s. 153.
- 58 Carl Henrik Carlsson, *Medborgarskap och diskriminering: Östjudar och andra invandrade i Sverige 1860–1920*, Uppsala 2004, s. 29f.
- 59 Gordon 1927, s. 80f.
- 60 Rita Bredefeldt diskuterar den judiska utvandrings pullfaktorer, *Judiskt liv i Stockholm och Norden: Ekonomi, identitet och assimilering 1850–1930*, Stockholm 2008, s. 49f. Se även Carlsson 2004, s. 29f.
- 61 Gordon 1927, s. 78f.
- 62 Gordon 1927, s. 80f.
- 63 Gordon 1927, s. 82–85.
- 64 Gordon 1927, s. 95f.
- 65 Den person som äsyftas är av allt att döma affärsmannen och industriidkaren Fabian Philip som hade inrättat en synagoga i sitt hem vid Drottninggatan i Karlskrona. Se Harry R:son Svensson, *Fabian Philip, familjen Ruben och örlogsstaden: Entreprenörsfamiljen som grundade Mosaiska församlingen i Karlskrona 1780–1945*, Stockholm 2017, s. 221.
- 66 Gordon 1927, s. 97.
- 67 Skildringen av gårdfarihandeln med Härnösand som bas framstår som trovärdig. Om den judiska gårdfarihandeln i Västernorrland, se Per Hammarström, *Nationens styvbarn: Judisk samhällsintegration i några Norrlandsstäder 1870–1940*, Stockholm 2007, s. 94–102.
- 68 Gordon 1927, s. 98f.
- 69 Gordon 1927, s. 99f.
- 70 Gordon 1927, s. 103f.
- 71 Gordon 1927, s. 106.
- 72 Gordon 1927, s. 108.
- 73 Om proselythemmet, se Hjalmar Stenberg, *På Israels skördefält: Svenska Israelsmissionens arbete under femtio år*, Stockholm 1925.
- 74 Gordon 1927, s. 109; Bibel 2000, Apostlagärningarna 8:5, 26.
- 75 Gordon 1927, s. 144. Paret förlovade sig 1890 enligt uppgift i *Svenska Dagbladet* 15 juli 1890.
- 76 Gordon 1927, s. 112f.
- 77 Gordon 1927, s. 110 & 117.
- 78 Gordon 1927, s. 122f.
- 79 Om striden om försoningsläran, se Oloph Bexell, *Sveriges kyrkohistoria: Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*, Stockholm 2003, s. 108–112.
- 80 Gordon 1927, s. 125–129.
- 81 Gordon 1927, s. 130–132.
- 82 En mängd dagstidningar rapporterade om skandalen, ofta citerande varandra. Gordon utpekades som tänkbar gärningsman; *Södermanlands Läns Tidning* 21 mars 1888; *Sköfde tidning* 23 mars 1888; *Gefle-posten* 29 mars 1888.
- 83 Gordon 1927, s. 133f. Redan 1724 inrättades ett pietistiskt präglat institut med samma namn i Halle av professor Heinrich Callenberg. Institutet i Leipzig öppnades 1886, se Christopher Clarke, *Politics of Conversion: Missionary Protestantism and the Jews in Prussia 1728–1941*, Oxford 1995, s. 57–65.
- 84 Gordon 1927, s. 137.
- 85 Gordon 1927, s. 150–153.
- 86 Gordon 1927, s. 158.
- 87 Gordon 1927, s. 158f.
- 88 Gordon 1927, s. 163.
- 89 Steven E. Aschheim, *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish Consciousness 1800–1923*, Wisconsin 1982.

90 Yvonne Maria Werner, ”Den katolska faran: Antikatolicismen och den svenska nationella identiteten i ett nordiskt perspektiv”, *Scandia* 2015:1, Vol. 81, s. 40–61

91 Se Besserman 1991 & Hammarström 2014.
Citaten hämtade från ”Kort vederläggning af några invändningar mot judemission, fortsättning från föregående nr.”, *Missionstidning för Israel*, 1880:5/6 respektive ”Judefrågan bedömd i Frankrike”, *Missionstidning för Israel* 1881:3.

92 Gordon 1927, s. 153.

Ett brev till ärkebiskopen

Erik J. Andersson

Nathan Söderbloms efterlämnade korrespondens finns ett brev postat i Chicago i juli 1918.¹ Det utgör en "kär helsning till Gamla Sverige och dess älskade och vördade Ärkebiskop". Men avsändarens ärende var inte främst att sända en hälsning, utan han önskade förhöra sig om utsikterna att få en utlyst universitetstjänst och ville få Söderbloms syn på saken.² Av detta skäl tecknade brevskrivaren sitt curriculum vitae.

Brevet skrevs på två linjerade ark och återges här transkriberat i sin helhet.

3643 Irving Park Boulevard Chicago 12
juli 1918.

Till H. H. Natan Söderblom.

Ärkebiskop af Sverige.

Ärade Herr Ärkebiskop!

Som Ni torde minnas gjorde undertecknad ett par besök hos Eder för omkr. två år sedan då jag var på resa genom Sverige. Jag försökte då att få någon plats som Pastor inom Svenska kyrkan, men lyckades icke då, hvarför jag återvände till Amerika, då jag på grund af kriget icke kunde kvarstanna på missionsfältet. Har just läst i "Augustana" att "Svens-

ka kyrkans Missionsstyrelse ämnar att anställa en man vid Universiteteten i Upsala och Lund att vara lärare i Missionsvetenskapliga studiekurser så snart från vetenskaplig synpunkt kompetent person dertill erbjuder sig".

När undertecknad läste detta tänkte jag att det borde vara en passande plats för mig. Som Vördade Herr Biskopen vet, så har jag genomgått först Missionsinstitutet på Johannelund, sedan Augustana College and Seminarium och därefter Universitetet i New York. Är Ordinerad af Augustana Synoden 1886 och tagit Doktorsgraden 1889. Har arbetat för missionen på åtskilliga platser. Har varit missionär bland Mormonerna i Utah, har sedan varit på missionsfältet i Indien i många år, på missionsfältet bland kurderna i Kurdistan och Mesopotamien i fem år. Här var jag den förste missionären, som bott i detta land bland jordens vildaste folk. Jag har dessutom arbetat bland de förskingrade Svenska i Amerika i många olika Stater i Förenade Staterna och Canada. Har äfven varit på korta besök i Kina, Japan, Egypten, Abyssinien och Arabien. Har besökt nästan alla Europeiska länder. Jag

har mycket studerat missionen och hållit föreläsningar om missionen på Svenska, Engelska och Tyska i mer än ett tusen kyrkor. Jag känner missionen både som Pastor och Medicine Doktor. I Indien hade jag omkr. 6000 patienter att taga vård om årligen. Jag var der Ordförande (=Biskop) i 8 år för den Lutherska Missionen. Jag var då skyldig att göra en Biskops embete: Ordinera Pastorer, inviga kyrkor och hafva överinseende öfver omkr. 300 församlingar. Goda rekommendationer från Missionssällskapen, som jag tjenat, och från Augustana Synoden i Amerika kan jag förete.

Om nu Herr Ärkebiskopen godhetsfullt ville säga mig om det är någon nytta att söka nämnda tjänst, hvad lön den kunde blifva och om denna läraresysslan blifve permanent, så skulle jag vara mycket tacksam.

En kär helsning till Gamla Sverige och dess älskade och vördade Ärkebiskop från ringe vännen E. Edman V.M. D., M.D.

Det var en anmärkningsvärd levnadsbana som beskrevs och undertecknades av den ”ringe vännen E. Edman V.M.D., M.D.” Förkortningarna avslöjar att Edman var *verbi divini minister*, det vill säga luthersk präst, och därtill *medical doctor*, läkare. Men vem var denne Edman? Vilken var bakgrunden till de

uppgifter han gav ärkebiskopen i brevet? Och är de lämnade uppgifterna trovärdiga?

I denna artikel redogörs för Edmans liv och verksamhet i Sverige, i Nordamerika samt i Asien, Afrika och Europa (utom Sverige). Avslutande i respektive avsnitt ställs frågan om övriga källor kan styrka de uppgifter Edman inkluderat i brevet till ärkebiskopen, och som avslutning av artikeln diskuteras kort vad som är anmärkningsvärt gällande Edmans liv och verksamhet samt varför inte fler studier gjorts kring honom.

Källmaterial

Eftersom Edman bodde och verkade i olika delar av världen får också spåren efter honom sökas brett. Inför denna undersökning har material samlats från officiella publikationer från de svenska missionsorganisationerna Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen (EFS) och Bibeltrogna Vänner (BV), och vidare från dessas arkiv. För Edmans verksamhet i, och som utsänd från Nordamerika, har med början i Conrad Bergendoffs *The Augustana Ministerium* information insamlats från Augustanasynodens arkivinstitutioner. I korta ordalag nämns också Edman i böcker om Augustanasynodens missionsarbete. Uppgifter från svenska och amerikanska officiella register har också använts.³

Edman i Sverige

Emanuel Petersson föddes den 6 mars 1857 som son till makarna Peter Svensson (f. 1823) och Christina Carlsdotter (1826–1882) på torpet Björnatorp under Feringe Södregård i Vittaryd, Kronobergs län.⁴ Åtminstone två äldre och ett yngre syskon fanns i hemmet.⁵ Emanuel växte upp i Vittaryd; i kyrkböckerna noterades att Emanuel Petersson hade bevistat husförhör, och att han begick Herrens Heliga Nattvard under året 1878.⁶ Ett par år senare flyttade han till Stockholm för att studera vid Johanneslunds Missionsinstitut.⁷

Emanuel Petersson var inskriven vid institutet åren 1879–1884. Målet var tjänst i utlandsmission, men studierna fullföljdes inte.⁸ Han lämnade Johannelund och Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen (EFS), möjligen på grund av en konflikt.⁹ I EFS årsberättelse för 1883 (utgiven tidigt 1884) uppges att fem av tjugo elever i den övre avdelningen slutat; två av dem – G. Berglund och E. Pettersson – på grund av att de sökt inträde i Augustanasynodens tjänst i Amerika.¹⁰ Sannolikt var det under tiden på Johannelund som han tog efternamnet Edman.¹¹ Men det var under sitt födelsenamn Emanuel Petersson som han den 20 juni 1884 reste med fartyget *Romeo* från Göteborg mot brittiska Hull, för att därifrån fortsätta resan mot Nordamerika.¹² Flera syskon och Edmans far hade redan emigrerat.¹³

Edman återkom till Sverige flera gånger, men kom aldrig att bli bofast i landet igen. Vintern 1889–1890 besökte han Sverige på resa från USA till Indien.¹⁴ Nästa kända besök ägde rum under sommaren 1911 på resa från USA, via Tyskland och Norden, till Kurdistan.¹⁵ Senare under år 1911 återkom han till Stockholm och sökte stöd för det nya missionsarbetet bland kurder.¹⁶ Då tjänstgjorde han i Bibeltrogna Vänners (BV) kyrka vid Smala gränd i Stockholm.¹⁷

Kontakterna med BV ledde till att Edman återvände till Sverige, från Kurdistan, i januari 1915.¹⁸ Han reste för BVs räkning och predikade i Sverige under våren och sommaren 1915.¹⁹ Edman avskildes i juni 1915 som BV:s missionär och lämnade Sverige i september för att arbeta i läkarmission i Etiopien.²⁰

Redan i början av 1916 återkom Edman till Sverige. BV:s ledning föreslog då att han skulle söka tjänst i Svenska kyrkan, vilket en del präster ifrån Augustanasynoden gjorde och fick, trots att prästutbildningen i Nordamerika var kortare än i Sverige.²¹ Sannolikt var det vid denna tid Edman besökte ärkebiskop Söderblom, vilket han nämnde i brevet till denne ett par år senare. Söderblom hade en generellt positiv syn på USA och hade besökt Nordamerika sommaren 1890.²² Enligt BV-källor hade Edman redan något år tidigare haft kontakt med Söderblom i andra ärenden.²³ Edmans anställning i BV avslutades

dock år 1916 och några vägar till präst-tjänst i statskyrkan öppnades inte. Sommaren 1916 återvände Emanuel Edman, tillsammans med sin familj, till USA.²⁴

De uppgifter i Edmans brev till ärkebiskopen som berörde Edmans kopplingar till och erfarenheter från Sverige bekräftas av andra källor. Möjligen kan Edmans formulering om att han "genomgått [...] Missionsinstitutet på Johannelund" tolkas som att han fullföljt hela utbildningen där, vilket inte syns ha varit fallet, men större delen av utbildningen hade han deltagit i.

Edman i Nordamerika

Edman emigrerade alltså år 1884 till USA. Han studerade där vid Augustanasynodens teologiska seminarium i Rock Island (Illinois) åren 1884–1886.²⁵ Augustanasynoden bildades år 1860 och såg sig som "dotterkyrka" till Svenska kyrkan. Officiella förbindelser upprätthölls mellan kyrkorna, men Augustanasynoden var självständig med egen prästutbildning och, så småningom, utlandsmission.²⁶ Augustanasynoden såg gärna Svenska kyrkans biskopar som gäster till exempel vid invigningar och jubileer, men valde själv en icke episkopal kyrkostruktur.²⁷ När Edman kom till USA var synoden inne i ett expansivt skede, den ökade från 332 församlingar år 1880 till 921 församlingar år 1900.²⁸

Under studietiden tjänade Edman under nio månader som missionär i

Utah.²⁹ Den lutherska missionen där startades på 1880-talet då missionär S. M. Hill sändes av Augustanasynoden till Salt Lake City för att stifta församlingar. Edman var en av flera lutherska pastorer som verkade längre eller kortare tid bland mormonerna.³⁰ Tjänstgöring i Utah var för en del studenter ett sätt att tjäna ihop till studierna.³¹

Edman prästvigdes 27 juni 1886 i Minneapolis (Minnesota).³² Efter prästvigning verkade han 1886–1888 som pastor i den svenska lutherska församlingen i Princeton (Illinois).³³ I september 1886 ingick Edman äktenskap med *Anna Josefina Sundin*, som kommit till Amerika i juni samma år.³⁴ Hon var född i Södertälje år 1859 och utbildad folkskollärare.³⁵ I augusti 1888 fick de dottern *Svea Elsie Kristina*.³⁶ Parallellt med prästarbetet studerade Edman medicin åren 1887–1888 vid The College of Physicians and Surgeons i Chicago.³⁷

Edman flyttade till den svenska evangelisk-lutherska församlingen i New Haven (Connecticut) och till University of New York, där han erhöll medicine doktorsgrad våren 1889.³⁸

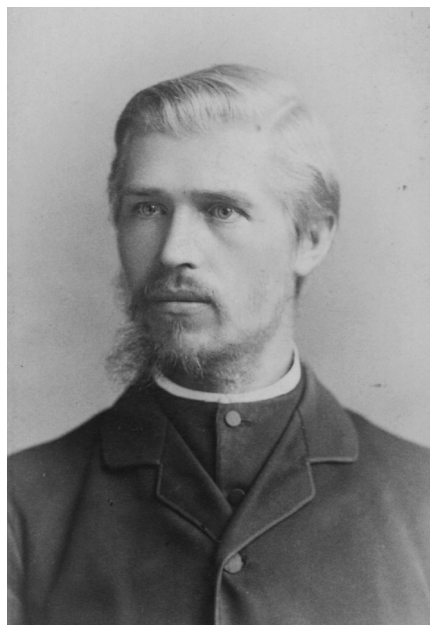
Hösten 1889 reste Edman med familj till Indien, men de återkom till Förenta staterna år 1894 på grund av hustruns sviktande hälsa.³⁹ Då hade också parets andra dotter *Veluga Rut Linnea* fötts i oktober 1892.⁴⁰ Tillbaka i USA tjänstgjorde Edman i pastoraten Iron Mountain (Michigan) 1894–1897, Waterbury

(Connecticut) 1897–1899 och Mt. Vernon (New York) 1899–1900.⁴¹ Anna Edman avled i sin systers hem i Princeton (Illinois) i januari 1901.⁴² Då hade hennes make redan återvänt till Indien för tjänst åren 1900–1903.⁴³

Under sex år, 1903–1908, betjänade Edman församlingen i Cumberland (Wisconsin) och sedan var han verksam en kort tid i Moose Jaws i grannlandet Kanada.⁴⁴ År 1908 var han med vid stiftandet av Ebenezer-församlingen, Paskin, Barron County (Wisconsin).⁴⁵ En tid efter första hustruns död gifte Edman om sig med Hilda Häggblom, en kaptensdotter från Åland, född år 1877.⁴⁶ De fick år 1904 sonen Oskar *Rudolph* Emanuel och fyra år senare dottern *Esther* Helfrid Victoria.⁴⁷

I juli 1911 tog Edman avsked av sina två äldsta döttrar, av släkt och vänner i Cumberland (Wisconsin) och Taylor Falls (Minnesota) för att resa till Kurdistan.⁴⁸ Hustrun Hilda Edman med barnen Esther och Rudolph hade redan rest till Åland.⁴⁹

Sommaren 1916 kom Edman tillbaka till USA. Han var först en kort period anställd som läkare i Förenta staternas tjänst, och sedan åren 1917–1921 som läkare i Cherry (Illinois).⁵⁰ Det var under denna period Edman skrev sitt brev till ärkebiskop Söderblom, och de uppgifter han inkluderade i brevet rörande sin verksamhet i Nordamerika är belagda i andra källor; det gäller studier, verksam-

Emanuel Edman 1885. Fotograferad i Davenport, Iowa. Bilden publicerad med tillstånd av Swenson Swedish Immigration Research Center, Augustana College, Rock Island, Illinois.

heten bland mormonerna i Utah och arbete bland ”de förskingrade Svenskarne i Amerika i många olika stater”.

Edman i övriga länder

Edmans studier i Sverige och Amerika var missionsförberedande. När han var klar med medicinstudierna antogs han, vid 32 års ålder, för tjänst i Indien som lutherska General Councils elfte utlandsmissionär.⁵¹ Avskiljningen hölls 10 oktober 1889 i First Church, Pittsburgh, och avresan skedde en knapp vecka senare.⁵² Han nådde Rajahmund-

ry i Andrah Pradesh i sydöstra Indien 18 januari 1890.⁵³ I Rajahmundry läste makarna Edman språk under några månader, och den 16 juni 1890 flyttade familjen till staden Samulkot.⁵⁴ Under perioden 1890–1894 delade Edman där sin tid mellan evangeliserande och hälsovårdande uppgifter i området.⁵⁵ Han startade en klinik i Samulkot och en skola i Peddapur, han gjorde resor i regionen under vilka han bland annat döpte många nykristna.⁵⁶ Tillsammans med den infödde läraren J. John besökte han etthundratjugofem städer och byar bara under första halvåret 1892.⁵⁷

I april 1894 lämnade Edman Indien, men återkom, som framhållits, för en andra tjänsteperiod hösten 1900.⁵⁸ Denna gång reste han utan familjen.⁵⁹ Edman fick ansvar för distriktet Tallapudi några mil sydväst om Samulkot.⁶⁰ Bland arbetsuppgifterna fanns rekrytering av medarbetare, men Edman hade svårt att balansera mellan de stora behov han såg på fältet och den budget missionen hade givit honom att arbeta med och efter tre år tvingades han avsluta tjänstgöringen i Indien.⁶¹ Det lutherska missionsarbetet i Indien fortsatte genom General Council och man hade också kontakt med bland andra Svenska Kyrkans Mission.⁶²

Perioden september 1911 – december 1914 var Edman, som antytts, involverad i ett pionjärmissionsarbete i Kurdistan. Bakom satsningen stod *The Inter-Synodical Evangelical Lutheran Orient Mis-*

sion Society (LOMS) som hade bildats år 1910.⁶³ Resan till Kurdistan gick via Tyskland, Sverige, Finland och Ryssland.⁶⁴ Man utgick från staden Sounjbulak i persiska Kurdistan.⁶⁵ Arbetet hade den för samtiden vanliga inriktningen med sjukvård, skola och evangeliserande arbete. Edman ansvarade för sjukvården, missionärskollegan pastor L.O. Fossum för skolarbetet och båda var involverade i det evangeliserande arbetet och gudstjänsterna. I sin årsrapport till LOMS redogjorde Edman för att man behandlat 474 patienter, och de största behoven för sjukvårdsarbetet var dels mer mediciner, dels ett sjukhus.⁶⁶

Arbetet i Sounjbulak växte, men den politiska situationen i regionen oroade. I december 1914 lämnade Edman med familj arbetet.⁶⁷ I BVs Missionstidning finns en redogörelse för familjens resa från fältet:

De våra [familjen Edman] lyckades emellertid komma undan två timmar innan turkarna ryckte in i staden. Man färdades till häst, på vägar som voro bottenlösa efter flera dagars ihållande regn; på sina ställen steg vattnet upp till buken på hästarna. De båda barnen, Rudolf sju år och Ester elfva, hade man satt i två sammanbundna korgar, som sedan hängdes tvärs öfver hästryggen.⁶⁸

Resan gick via Ryssland och Finland tills man nådde Stockholm den 22 januari 1915.⁶⁹

Bibeltrogna Vänners ledning i Stockholm rekryterade Edman för att möta en inbjudan att sända en läkare till Tigrarj i norra Etiopien dit BV ville expandera sitt missionsarbete som redan fanns i Eritrea.⁷⁰ För att ta sig till Tigrarj reste Edman till den italienska kolonin Eritrea och landsteg i Massaua 18 oktober 1915.⁷¹ Resan till Afrika gick bland annat genom Norge, England, Frankrike, Italien och Egypten.⁷²

Tillåtelse att resa därifrån vidare mot Etiopien fick Edman dock inte. I stället arresterades han tillsammans med missionsmedarbetaren Nils Karlsson

och fördes till Asmara.⁷³ De släpptes fria, men beordrades inom kort att lämna landet. Vid jultid 1915 lämnade Edman afrikansk jord, utan att egentligen ha hunnit utföra något missionsarbete.⁷⁴ På grund av kriget i Europa gick båten över Medelhavet en nordvästlig rutt över Grekland till Italien och sedan kunde Edman, som hade amerikanskt pass, inte resa genom Tyskland som de svenskar som reste hem samtidigt, utan reste över Schweiz, Frankrike, England och Norge.⁷⁵

När Edman i sitt brev till Nathan Söderblom beskrev sina insatser för mis-

Emanuel Edman omkring 1925 tillsammans med en grupp ungdomar, sannolikt konfirmander. Bilden publicerad med tillstånd av Douglas County Museum, Roseburg, Oregon.

sionen nämnde han mormonmissionen i Utah, tiden i Indien och pionjärinsatsen bland kurderna. Han uppgav att han under åtta år ledde arbetet i Indien och i praktiken fungerade som biskop, samt att han utförde ett omfattande läkararbete. Andra källor har belagt att Edman hade divergerande ansvarsområden inom sjukvård, evangelisation/församling och skolverksamhet, samt att han åtminstone under sin andra period i Indien hade uppgifter som hör till "en Biskops embete". Uppgiften om 6 000 patienter årligen kan förstås på två sätt. Om det handlade om den totala population Edmans betjänade som läkare är siffran inte särskilt hög. Syftade uppgiften på faktiska patientfall på kliniker, ambulerande mottagningar med mera var antalet högt, men det är inte nödvändigtvis en överdrift. I en undersökning av missionsläkaren Fride Hylanders verksamhet i Etiopien har jag visat att han under år 1927 behandlade drygt 4 500 sjukdomsfall.⁷⁶ Edmans påståendet att han varit den förste missionären bland kurderna var dock inte korrekt; hans missionärskollega L. O. Fossum hade redan verkat i Kurdistan, och den tyska Hermannsburgsmissionen hade haft arbete bland kurderna sedan 1880-talet.⁷⁷ På denna punkt innehöll Edmans brev till Söderblom en medveten överdrift av den egna betydelsen.

Tiden i Eritrea omnämnde Edman endast som ett kort besök. Sådana besök

ska, enligt Edmans brev till Söderblom, ha skett också i Kina, Japan, Egypten och Arabien. Förutom besök i Port Said (Egypten) har övriga inte belagts i det undersökta materialet, men de förefaller helt möjligt att Edman gjorde dessa besök i samband med vistelsetiden i Afrika och Asien. Att Han skulle ha besökt "nästan alla Europeiska länder" har inte kunnat beläggas, men åtminstone tio länder i Europa besökte eller genomreste Edman på väg mellan olika missionsuppdrag enligt det genomgångna materialet.

Diskussion

Om Emanuel (Petersson) Edmans levnad, som den framträder i det undersökta materialet, skulle betraktas som ett pussel skulle de flesta enskilda pusselbitarna visa sådant som skulle betraktas som ganska typiskt för den tid han levde i. Den som plockar upp biten med Edmans första resa över Atlanten kunde rycka på axlarna och konstatera "Ännu en smålänning till Amerika" och den som fann biten med grundläggandet av en skola i Indien kunde konstatera att omkring förra sekelskiftet stod den protestantiska missionsväckelsen på sin höjdpunkt. Få enskilda bitar av Edmans liv står för något unikt, även om hans rörlighet var större än de flesta samtida. Vidare sticker försöket att etablera kristet arbete inklusive sjukvård i Kurdistan på 1910-talet ut.

Vid studiet av Edmans liv och verksamhet har inga tidigare fördjupade tidigare undersökningar hittats; de längsta texterna om Edman är de minnesrunor som publicerades i samband med hans död. En förklaring till detta kan vara att det är först när pusselbitarna fogas samman som ett komplext och fascinerande motiv framträder. Edmans bildningsresa från torpet i Vittaryd till både prästvigning i Augustanasynoden och en medicine doktorsgrad från University of New York överträffas möjligen endast av hans geografiska resor med verksamhet i fyra olika världsdelar.

En annan möjlig förklaring kan vara att Edman verkade inom flera olika organisationer och sammanhang; vems uppgift skulle det vara att ägna sig åt helheten av hans verksamhet? Som Augustanapräst, som inte erkändes i Sverige, finner man honom inte i Svenska kyrkans historieskrivning. Dessutom var det åtminstone vid några tillfällen så att Edman lämnade, eller tvingades lämna, uppdrag på grund av konflikter. Källorna visar att så var fallet vid avslutet i Indien år 1903 och skiljandet från tjänst

för svenska Bibeltrogna Vänner.⁷⁸ Edmans levnadsöde väntar på ett djupare studium än denna artikel rymmer.

Om ärkebiskop Söderblom svarade på Edmans brev angående den kommande tillsättningen av en lärare i missionskunskap framgår inte av det undersökta materialet, men klart är att Edman inte fick någon sådan befattning. Han blev kvar i Nordamerika. År 1921 kallades han som pastor till en luthersk församling i Elgarose (Oregon). Där verkade Edman under tiden för ärkebiskop Söderbloms omskrivna Amerikaresa år 1923, men inget jag funnit i källmaterialet tyder på att de möttes under Söderbloms resa.

Edman stannade i Elgarose till sin pensionering år 1926, då var han 68 år gammal.⁷⁹ I 1930 års folkräkning uppgavs att Edman bodde kvar i Oregon. Som sysselsättning uppgavs, förutom att han var präst, att han ägnades sig åt fruktodling.⁸⁰ Edman avled i sitt hem 1 juli 1930.⁸¹

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa bedömare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Brev fr. Emanuel Edman t. ärkebiskop Nathan Söderblom 12 juli 1918, Nathan Söderbloms brevsamling, Uppsala universitetsbibliotek.
- 2 För bakgrund till det ökade intresset för missionsvetenskap vid de svenska teologiska fakulteterna, se Oloph Bexell, *Teologiska fakulteten vid Uppsala universitet 1916–2000: historiska studier*, Acta Universitatis Upsalien-sis, Uppsala 2021, s. 155–156.
- 3 För hjälp med litteratur och arkivmaterial riktas ett tack till Mark Granquist och Kari Bostrom vid Luther Seminary, St Paul (Min-nesota), till Joel Thoreson vid Archives of the Evangelical Lutheran Church in America, Elk Grove Village (Illinois) och till Donna Hill, Special Collections, Thomas Tredway Library, Augustana Collage, Rock Island (Illinois). Vidare till personal vid Uppsala universitets-bibliotek, Riksarkivet, EFS arkivprojekt, Kul-turparken Småland och Örkelljunga bibliotek.
- 4 *Bibeltrogna vänners missionstidning*, Mis-sionssällskapet Bibeltrogna vänner, Stockholm 1912–1996 (*BVMT*) 15:2, s. 27; Nils Rodén, *Johannelunds missionsinstitut genom 75 år: jubileumsskrift 1863–1938*, EFS, Stockholm, 1938, s. 139; Vittaryds kyrkoarkiv, Riksarki-vet i Vadstena. Digitaliserat på <https://sok.riksarkivet.se/arkiv/ef3vyavqQWZTuureM-vyUeB> (2023-07-10), Husförhörlängder, SE/VALA/00428/A I/II (1876–1882), bildid: C0026218_00075, s. 68.
- 5 Vittaryds kyrkoarkiv, Husförhörlängder, SE/VALA/00428/A I/II (1876–1882), bildid: C0026218_00075, s. 68.
- 6 Vittaryds kyrkoarkiv, Husförhörlängder, SE/VALA/00428/A I/II (1876–1882), bildid: C0026218_00075, s. 68.
- 7 Emanuel Petersson omnämndes i kyrkböck-erna som "missionselev"; Vittaryds kyrkoarkiv, Inflyttningslängder, SE/VALA/00428/B I/2 (1861–1884), bildid: C0026221_00031.
- 8 I Missionsinstitutets examens katalog återfinns E. Petersson i nedre avdelning år 1880–1881 och 1882–1883, och i övre avdelningen år 1882–1883, men han saknas i katalogen för 1883–1884. Betygskatalog, Io2 DI:2, Evangelis-ka Fosterlands-Stiftelsens arkiv, Riksarkivet, Uppsala (EFS arkiv).
- 9 Rodén 1938, s. 139; A. G. A., "Emanuel Ed-man" i Henry P. Johnson (red.), *Korsbaneret. Kristelig kalender för året 1931*, Augustana Book Concern, Rock Island, Illinois 1931 talar om "fullbordade studier", s. 234; *BVMT* 15:1, s. 10–11.
- 10 Återgivet i e-brev till undertecknad från Martin Nilsson, projektledare för arkivprojekt för EFS, 4 maj 2017. De övriga tre som slutade gjorde det på grund av utresa till Afrika, olämplighet för missionskallet och dödsfall.
- 11 Rodén 1938, s. 139. Rodén anger efternamnet Edman med Petersson inom parentes.
- 12 Göteborgs poliskammare före 1900, Riksarkivet i Göteborg. Digitaliserat på <https://sok.riksarkivet.se/arkiv/gj8w3gH-trH6cyGor8W43t3> (2023-07-10), Inkom-na uppgifter om utvandrade personer, SE/GLA/12703/E IX/25 (1884), bildid: A0056914_00041, s. 70–71.
- 13 Dörraps kyrkoarkiv, Riksarkivet i Vadste-na. Digitaliserat på <https://sok.riksarkivet.se/arkiv/NOzyVISwDGHkyEoQ5kVF-KB> (2023-07-10), Husförhörlängder, SE/VALA/00066/A I/7 (1876–1881), bildid: C0024343_00225, s. 75.
- 14 George Drach & Calvin F. Kuder, *The Telugu Mission of the General Council of the Evangelical Lutheran Church in North Ame-rica*, Board of Publication of the General Council of the Evangelical Lutheran Church in North America, Philadelphia, 1914, s. 262.
- 15 *The Kurdistan Missionary*, The Inter-Syno-dical Evangelical Lutheran Orient Mission Society, Minneapolis, Minnesota, 1910–(KM) II:II, s. 81.
- 16 *KM* 12:4, s. 26.

- 17 Brevkopia från Axel B. Svensson till Lambert Jepsen 21 december 1911, s. 13–17, Kopiebok nr 2, B5:b1, Bibeltrogna Vänners Arkiv, Riksarkivet, Stockholm (BVs arkiv). Även om prästvigning i Augustanasynoden inte automatiskt erkändes för tjänst i Svenska kyrkan syns inte Svensson haft några invändningar mot att Edman uppträdde i Roseniuskyrkan.
- 18 *BVMT* 15:2 s. 26–27.
- 19 T. ex. noterade resesekreterare Per Hulthén att Edman den 14 maj skulle resa med tåg från Stockholm till Göteborg (resan beräknades ta drygt tio timmar), därefter vidare från Göteborg till Mellerud 18 maj och följande dag till Karlstad. Edman skulle vara kvar i Värmland åtminstone till 23 maj. I juni planerades en ny resa från Stockholm till Värmland och i juli en resa till Uppland med besök bland annat på Vaddö och i Roslagsbro; Kopieböcker B5b:7 och B5b:8, BVs arkiv, Stockholm.
- 20 §2 BVs missionsutskott 27 maj 1915, A2:2, BVs arkiv, Stockholm; *BVMT* 15:10, s. 161; *NV* 15:9, s. 99.
- 21 §36 BVs styrelses protokoll 8–9 februari 1916, A2:2; §7 BV ytremissionsutskotts protokoll 10 februari 1916, A2:2; §3 BV missionsutskotts protokoll 28 mars 1916, A2:2, BVs arkiv, Stockholm; Sten Carlsson, "Augustana Lutheran Pastors in the Church of Sweden", *Swedish-American Historical Quarterly*, vol. 35, nr 3, s. 239–252. Carlsson redovisar att 58 präster ordinerade inom Augustanasynoden övergick till prästtjänst i Svenska kyrkan 1873–1959.
§7 BV ytremissionsutskotts protokoll 10 februari 1916, A2:2, BVs arkiv, Stockholm.
§3 BV missionsutskotts protokoll 28 mars 1916, A2:2, BVs arkiv, Stockholm.
- 22 Jonas Jonson, *Jag är bara Nathan Söderblom satt till tjänst: en biografi*, Verbum, Stockholm 2014, s. 51–60. Dietz Lange, *Nathan Söderblom och hans tid*, Artos & Norma, Skellefteå 2014, s. 80–83.
- 23 Axel B. Svensson, "En furste och en stor man' ... Några drag ur Lambert Jepsens liv", *Bibeltrogna Vänners Julkalender* 1930, s. 110–111.
- 24 *Nya väktaren*, red. Axel B. Svensson, Stockholm 1907–1967 (*NV*) 16:8, s. 86; [Svensson, Axel B.], *Missionssällskapet Bibeltrogna vänners historia under tiden 1911–1961*, Bibeltrogna Vänner, Stockholm 1961 s. 90–91; ABS skriver några år efter Edmans avgång "Även doktor Edman var en gåva av Gud, oss given till prövning, lärdom och tuktan." *BVMT* 23:11, s. 171.
- 25 Conrad Bergendoff, *The Augustana Ministerium. A Study of the Careers of the 2,504 Pastors of the Augustana Evangelical Lutheran Synod/Church 1850–1962*, Augustana Historical Society, Rock Island, Illinois 1980, s. 37–38.
- 26 Gustav Andreen, "Augustanasynoden och dess verksamhet", i Axel Fredenholm & Karl Hildebrand (red.), *Svenskarna i Amerika: populär historisk skildring i ord och bild av svenskar-nas liv och underbara öden i Förenta staterna och Canada*. 2, Historiska förlaget, Stockholm 1925, s. 95, 110–112, 115–117, 121–122.
- 27 Andreen 1925, s. 121–122. Inför ärkebiskop Söderbloms besök i USA år 1923 fanns frågan om biskopar med på Söderbloms agenda; Jonson 2014, s. 371; Lange 2014, s. 378.
- 28 Lars Rumar, "För fädernas kyrka i Amerikas land. Pastor Erik J. Petersons liv i Augustana-kyrkans tjänst", i Kerstin Abukhanfusa (red.), *Kyrka, helgon och vanliga dödliga*, Riksarkivet, Stockholm 2003, s. 221–222.
- 29 A. G. A. 1931, s. 235; C. A. Swensson & L. G. Abrahamson, *Jubel-Album*, National Publishing Company, Chicago 1893, s. 303.
- 30 Peterson, P., "En dag för ett gladt budskap. Om hemmissionen", *Korsblomman: kristlig kalender för 1912*, Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, Stockholm 1912, s. 202–203. anges att arbetet resulterat i 791 medlemmar, av vilka dock få varit mormoner.
- 31 Rumar 2003, s. 223. Rumars artikel om pastor Erik J. Peterson ger en god beskrivning av hur livet för en augustanapräst kunde te sig. Peterson prästvigdes 1895 och var i tjänst till 1930.

- 32 Rodén 1938, s. 139; *BVMT* 15:1, s. 10; Swensson & Abrahamson 1893, s. 303. Emanuel Edman var en av tre präster i Augustanasynoden med efternamnet Edman. De andra två var Lars August Edman (1841–1919), vilken var vigd 1876 i Linköping för EFS tjänst i Indien och därefter inträdde i Augustana 1884, samt Carl Johan Edman (1860–1922), Emanuel Edmans yngre bror, prästvigd för Augustana 1889 och från 1914 i tjänst i Svenska kyrkan; Bergendoff 1980, s. 34 & 44.
- 33 Swensson & Abrahamson 1893, s. 303.
- 34 J. M. R., ”Fru Anna Josefina Edman”, i J. G. Dahlberg & O. Bersell (red.), *Korsblomman. Kristelig kalender för 1902*, Lutheran Augustana Book Concern, Rock Island, Illinois, 1902, s. 204 & 206
- 35 J. M. R. 1902, s. 202 & 204.
- 36 J. M. R. 1902, s. 204 & 206. I folkräkningen i New York år 1900 finns familjen upptagen och där anges att Emanuel och Anna J varit gifta 14 år, och att hon ankom till USA 1886. Där anges också att dottern Elsie S föddes i augusti 1888 i Connecticut. ”*United States Census, 1900*”, FamilySearch, <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:MSFH-C3G> (2016-01-27); Drach & Kuder 1914, s. 262.
- 37 Swensson & Abrahamson 1893, s. 303. College of Physicians and Surgeons of Chicago grundades i september 1882 och är i dag University of Illinois College of Medicine.
- 38 Swensson & Abrahamson 1893, s. 303; *Hjalmar S. Swanson, Foundation for tomorrow. A century of progress in Augustana world missions*, Augustana Lutheran Church, Minneapolis, Minnesota 1960, s. 39; Drach & Kuder 1914, s. 261. I en katalog från University of the City of New York listas bland institutionens alumni ”Edman, Emanuel 1890”. Årtalet kan åsyfta att det var då Edman blev alum, med tanke på examen föregående år; *Catalogue of the Graduates and Officers of the Medical Department of the University of the City of New York, 3rd ed., Oct. 1890*. Tillgänglig på <https://books.google.se/books?id=Bk8bAAAAY-AAJ&chl=sv&pg=PA1#v=onepage&q&cf=false> (2023-07-10), s. 205.
- 39 Drach & Kuder 1914, s. 303; J. M. R. uppger att Anna Edmans hälsa blev ”bruten genom solstyg” och vidare att hon aldrig mer blev sig lik, utan ”plågades af missmod och led obeskrifligt”; J. M. R. 1902, s. 205.
- 40 Drach & Kuder 1914, s. 303; J. M. R. 1902, s. 206. Parets andra dotters namn anges i 1900 års folkräkning i New York till ”Yeluga S”, medan J. M. R. uppger ”Velugu Ruth Linnea” (och att Velugu betyder ljus på ett indiskt språk). Slutligen uppger A. G. A. 1931 att E Edman vid sin bortgång efterlämnade en dotter ”Mrs Viligo Carlson”; A. G. A. 1931, s. 237.
- 41 A. G. A. 1931, s. 237.
- 42 J. M. R. 1902, s. 206.
- 43 Edman avreste tillsammans med flera andra missionärer från New York 4 september och ankom till Rajahmundry den 20 oktober; Drach & Kuder 1914, s. 333 & 343.
- 44 A. G. A. 1931, s. 236; Bergendoff 1980, s. 37–38; Emil Lund, *Minnesota-Konferensen av Augustana-Synoden och dess Församlingars Historia*, Augustana Book Concern, Rock Island, Illinois 1926, s. 404. Församlingen hade år 1905 262 kommunikanter och 100 söndagsskolebarn; Lund 1926, s. 406. Cumberland-församlingen hade grundats på 1880-talet av pastor J. J. Frodeen. Den hörde organisatoriskt till Minnesota-konferensen av Augustana-synoden; Lund 1926, s. 76. År 1923 fanns 44 av Minnesotakonferensens 348 församlingar i Wisconsin. (s. 336–337). Möjligen var Edman också pastor i Svenska Lutherska Immanuelförsamlingen i Rice Lake, Barron County; Lund uppger ”Eric Edman, M.D., 1903–1907”; Lund 1926, s. 408. Och vidare finns ”E. Edman, M.D., 1903–1910” angivet för Salem-församlingen i Shell Lake Washburn County; Lund 1926, s. 410. Det anges också (på s. 410) att församlingen hade pastoratsförbindelse med Cumberland, Rice Lake och andra församlingar.
- 45 Lund 1926, s. 406. Edman var ordförande vid det möte 23 maj 1908 då församlingen stiftades. En kyrka byggdes samma år.

- 46 *BVMT* 1915:2, s. 27.
- 47 *BVMT* 1915:2, s. 27. Båda barnen föddes i Wisconsin. Stavningen av tilltalsnamnet Esther (eller Ester) och Rudolph (eller Rudolf) varierar.
- 48 *KM* 11:10, s. 73–75; *KM* 11:10, s. 75. Den lilla orten Taylors Fall, Minnesota, klingar bekant för svenska läsare. Det var där Vilhelm Moberg lät romanfigurerna Karl-Oskar och Kristina slå sig ner i Amerika. Edmans bror Carl Johan Edman tjänstgjorde som pastor i Taylor Falls 1902–1913; Bergendoff 1980, s. 44.
- 49 *KM* 11:8, s. 63. Båtresan gick New York – Hamburg, och därefter skulle fru Edman och barnen vidare, via Stockholm, till hennes föräldrar på Åland.
- 50 “World War I, U. S. Army Doctor 1916–17” enl. Bergendoff 1980, s. 37–38; A. G. A. 1931, s. 236.; C. J. B., “Emanuel Edman” i S. J. Sebelius (red.), *My Church, An Illustrated Lutheran Manual*, vol. XVI, Augustana Book Concern, Rock Island, Illinois 1930, s. 140–141.
- 51 Drach & Kuder 1914, s. 261. General Council of the Evangelical Lutheran Church in North America (oftast “General Council”) var en kyrkosammanslutning av tio lutherska synoder i Nordamerika som bildades 1866. Augustanasynoden var ansluten hela tiden fram till 1918, men gick inte med i United Lutheran Church in America som då bildades av flertalet synoder i General Council.
- 52 Drach & Kuder 1914, s. 262. I *BVMT* 15:10, s. 154 uppger Edman att han avskildes för att resa till Ostindien 1879 (sic!), men året kan nog förklaras med att Edmans föredrag återges efter en annan persons anteckningar.
- 53 Drach & Kuder 1914, s. 262.
- 54 Swanson 1960, s. 39; Drach & Kuder 1914, s. 275; J. M. R. kommenterar att fru Edman ”på en jämförelsevis kort tid lärde sig telugu-språket”; J. M. R. 1902, s. 204–205.
- 55 Swanson 1960, s. 39.
- 56 Peddapur, idag Peddapuram. Swanson anger att skolan startades 1892, medan Drach & Kuder anger 1891; Swanson 1960, s. 41; Drach & Kuder 1914, s. 281 o. 312. Ungefär 10 år senare, 2 mars 1902, ordinerades P. V. Ratnam till präst. Edman predikade och förrättade vigningen. Pastor Ratnam utsågs senare till bibellärare vid skolan i Peddapur som Edman startat, men som utvecklats till en av myndigheterna godkänd High School; Drach & Kuder 1914, s. 342. Lutheran High School i Peddapuram är fortfarande en fungerande skola. På skolans Facebooksida kan man se bilder på en staty av Edman tillsammans med fem andra viktiga personer i skolans historia. “Lutheran Hig School, Peddapuram”, på Facebook, <https://www.facebook.com/LuthernPdp/photos/a.789434021131254.1073741825.183428375065158/1207478805993438/?type=3&theater> 2023-07-10).
- 57 Drach & Kuder 1914, s. 283–284. J. John hade tidigare verkat som lärare, men blev Edmans medhjälpare som *catechist* (kristendoms lärare).
- 58 Edman avreste tillsammans med flera andra missionärer från New York 4 september och ankom till Rajahmundry 20 oktober; Drach & Kuder 1914, s. 333.
- 59 Swanson 1960, s. 39; J. M. R. 1902, s. 206. Vid makens utresa flyttade Anna Edman med parets båda döttrar till Annas syster i Princeton, Illinois. Där avled Anna Edman i ”lungshot” 6 januari 1901.
- 60 Swanson 1960, s. 39; Drach & Kuder 1914, s. 342–343.
- 61 Swanson 1960, s. 39.
- 62 Till exempel möttes man vid en konferens över årsskiftet 1911–1912 där bland andra tyska, svenska och nordamerikanska Indienmissionärer deltog; Drach & Kuder 1914, s. 387–388.
- 63 George F. Hall, *The Missionary Spirit in the Augustana Church*, Augustana Historical Society, No. 32, Rock Island, Illinois, s. 14; *KM* 10:1, s. 2–4, 7. Man talar i *KM* om Kurdistan, även om det då, som nu, inte är en suverän stat. I denna artikel väljer jag att skriva Kurdistan eftersom källorna gör

- det. LOMS heter idag Lutheran Mideast Development. Jfr brev från Emanuel Edman till BVs styrelse 12 feb. 1912, E1a:3, BVs arkiv, Stockholm. Edman skrev till BVs styrelse att LOMS anvisats av Världsmissionskongressen i Edinburgh att uppta mission bland folket i Kurdistan, vilket också Hall framhåller.
- 64 *KM* 11:10, s. 75; *KM* 11:1, s. 3 & 81.
- 65 *KM* 11:1, s. 3–4; *KM* 12:6, s. 44–45. I *KM* skrivs stadens namn både Soujbulak och Sounjbulak. Staden har haft många namn, bland annat Sablach, men kallas idag Mahabad eller Mehabad och ligger i nordvästra Iran.
- 66 *KM* 12:9, s. 68. Det är oklart när rapporten är skriven. Något år senare behandlade Edman närmare 1200 patienter under elva månader; *KM* 14:8, s. 60–61.
- 67 *KM* 15:9, s. 2.
- 68 *BVMT* 15:2 s. 26.
- 69 *BVMT* 15:2 s. 26–27.
- 70 Idag skrivs ortsnamnet ofta Mekele. § 17 BVs missionsutskotts protokoll 15–16 dec. 1913, A2:2, BVs arkiv, Stockholm.
- 71 *NV* 15:10, s. 109–110; *NV* 15:11, s. 124; *BVMT* 15:12, s. 182.
- 72 *BVMT* 15:11, s. 173; *BVMT* 15:12, s. 181–182.
- 73 *Berättelse över Missionssällskapet Bibeltrogna vänners verksamhet*, Missionssällskapet Bibeltrogna vänner, Stockholm 1911–. (*BVÅB*) 15, s. 85.
- 74 *BVMT* 16:2, s. 18–19 & 25–26. Två av de kvinnliga missionärerna, Anna Holmberg och Anna Jönsson, tilläts komma ut på båten och ta avsked.
- 75 *BVMT* 1916:2, s. 19; *BVMT* 1916:3, s. 37.
- 76 Erik J. Andersson & P. M. Nilsson (2022), "Fride Hylander, en läkare i missionens tjänst (1926–1932)", *Svensk Medicinhistorisk Tidskrift*, 21(1) 2022, s. 93.
- 77 *KM* 10:3, s. 18–20. Hermannsburgsmissionen överlät dock sina intressen i Persien åt LOMS; *KM* 11:10, s. 75; *KM* 11:1, s. 3.
- 78 Vid en kyrkohistorisk konferens i Uppsala i februari 2021 (digital på grund av coronapandemin) presenterade jag ett paper under rubriken: "En gåva av Gud, oss given till prövning, lärdom och tuktan". Emanuel Edman – glömd, gömd eller dömd i Bibeltrogna Vänners historieskrivning." Formuleringen i citatet kommer från BV:s ledare Axel B. Svenssons värdering av Edmans korta tjänstetid i organisationen; Opublicerat manuskript hos författaren.
- 79 *A. G. A.* 1931, s. 236–237.
- 80 *United States Census, 1930*, database with images, FamilySearch <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:XC9X-GQN> (2017-06-23).
- 81 *A. G. A.* 1931, s. 237.

Skrivna ord, skrivna liv

Johan Svedjedal*

krivna ord, skrivna liv. I begynnelsen var biografien. Våra mytologier och religioner bygger på biografier, som sedan får sina utläggningar både i berättande och i lärda former. En av de kortaste och effektivaste finns i den kristna trosbekännelsen:

[...] Jesus Kristus,
hans enfödde Son, vår Herre,
vilken är avlad av den helige Ande,
född av jungfrun Maria,
pinad under Pontius Pilatus,
korsfäst, död och begravnen,
nederstigen till dödsriket,
på tredje dagen uppgången igen ifrån de döda,
uppgången till himmelen,
sittande på allsmäktig Gud Faders högra sida,
därifrån igenkommande till att döma
levande och döda.

Denna livsskildring tar fasta på yttre händelser och händelseförlopp, inte på inre processer, tankar, känslor, avsikter. Och den är oerhört välstrukturerad, uppbyggd på tretal, allitterationer, och på tolv rader som omspannar tiden från avlelsen till den yttersta domen. Alltsammans klaras av på 55 ord.

I begynnelsen var biografien, också inom litteraturvetenskapen. Den var en nödvändig del i vad man kan kalla det genetiska paradigmet, det synsätt som dominerade litteraturforskningen långt in i vårt sekel, och där uppgiften var att förklara litteratur, inte bara att tolka den.

Hur det är ställt med den genetiska litteraturforskningen idag är en debatt för sig. Många skulle nog säga att den biografiska metoden är i vanrykte. Tidigare var den litterära tolkningen ofta främst ett led i ett försök att förklara litteratur – ur samhällsliv, enskilt liv eller annan dikt. I modern litteraturteori är förhållandet snarast det motsatta. Många metoder har glidit bort från de genetiska ambitionerna så att tolkningen blir målet, inte medlet – alltså vad som kallas en avgenetisering av litteraturvetenskapen. Komparativa förklaringar har muterat till intertextuella jämförelser, samhälleliga orsakssamband har lösts upp till "kontextualisering". Då blir biografien bara en kontext bland många andra att sätta in verken i. Och det biografiska perspektivet blir bara ännu en vara bland andra på tolkningsalternativens stormarknad.

Bort från biografien

Avgenetiseringen av litteraturforskningen har fört ämnet i helt andra riktningar än vetenskaper som biologi och medicin. Där har just genetiken, med dess inriktning på dna-analys, blivit det verkligt intensiva forskningsområdet. Strävan att förklara livets uppkomst, utveckling och funktioner har aldrig rekryterat så många naturvetenskapliga forskare som just nu.

Under tiden har protesterna mot dålig biografism varit så verkningsfulla att litteraturforskare tvekar att skriva biografier eller syssla med biografisk teori-bildning. Att utesluta biografiska aspekter tillhör nu närmast den vetenskapliga retoriken. I moderna termlexikon eller teoriöversikter står sällan någonting om biografisk metod. Flera berömda teoriuppsatser har gjort upp med det biografiska perspektivet. Litteraturteoretikerna M. C. Beardsley och W. K. Wimsatt myntade uttrycket "det intentionella felslutet" när de hävdade att en författares intention inte kunde utgöra en måttstock för att avgöra ett litterärt verks värde. Roland Barthes proklamerade "författarens död" och menade med det att författarens avsikter inte kunde vara styrande för litterära tolkningar. Och Michel Foucault fortsatte i sin "Vad är en författare" temat utifrån frågan om vilken roll det egentligen spelar vem det är som talar.

Sådana synpunkter är på ett plan banala (vem tror på allvar att författaren

har sista ordet i tolkningsfrågor?), men ger samtidigt en tilltalande teori för litteraturanalytiker. Om tolkningen ska ske oberoende av författarens intentioner blir antalet tolkningar i princip oändligt. Följden blir en oupphörlig verksamhet av nya tolkningar, av "läsningar", av ett ständigt pågående spel med betydelser. Därför är kritiken mot intentionalism själva motiveringen för en global intellektuell tolkningsindustri, inom och utanför universiteten.

Ändå återkommer ständigt det biografiska problemet, också för häcklarna. Beardsley och Wimsatt argumenterade, som D. F. McKenzie har visat, utifrån litterära citat som var textkritiskt otillfredsställande (och alltså inte uppfyllde författarens intentioner).

Roland Barthes fortsatte att publicera sig under sitt eget namn, blev global superkändis som författare, föremål för oräkneliga tolkningar som försökte klargöra hur hans åsikter utvecklades, däribland en biografi av Louis-Jean Calvet som vänligt men bestämt motbevisade Barthes antibiografiska tankar. Och Michel Foucault var inte mindre intresserad av vem som talade än att han citerade själva grundfrågan från Samuel Beckett, med noggrant angivande av upphovsmannen.

Allt detta påminner om att det biografiska perspektivet är inbyggt i litteraturvetenskapen, liksom ordet människa är inbyggt i termen humanism. Utan liv,

inga skrivna ord. Och för den hängivne biografikern är förhållandet mellan liv och diktning motsatsen till det som lärs ut på grundkurserna i litteraturvetenskap. Biografin är inte en stödverksamhet för tolkning av litterära verk. Tvärtom är det tolkningen av litterära verk som är biografins hjälpvetenskap.

Den oundvikliga metoden

I praktiken är en litteraturforskare förlo-rad utan biografiska kunskaper och biografiska argument. Redan den som tar upp två eller flera verk av en författare använder i tysthet ett biografiskt argument (de är skrivna av samma person). Likadant gör den som ser en författare mot en samtida idékontext (det var då författaren levde). Man kan sällan förklara litteratur utan att i något led dra in biografiska argument – även om de förstås inte ensamma förklarar något. Biografisk metod är i litteraturvetenskapen i regel en gradskillnad snarare än en artskillnad.

I själva verket har de traditionella litteraturvetenskapliga metoderna alla biografisk anknytning. Textkritiken försöker komma åt vad författaren faktiskt skrev (och i regel befria texterna från vad som ses som andras förvrängningar); den biografisk-psykologiska inriktningen vill förklara diktverken ur författarens liv (ibland med psykoanalytiska tolkningar); den komparativa metoden ur författarens läsning; och den idéhistoris-

ka metoden ur idéklimatet i författarens tid. Sådana är fortfarande den litterära biografins kärnmetoder. Uppgiften att kombinera dem (och att göra det väldokumenterat men läsbart) ger genren dess höga teoretiska svårighetsgrad inom det område som ibland kallas mikrohistoria.

Ofta finns en tendens att skruva upp den litteraturvetenskapliga biografien i en verkens abstrakta rymd. Tendensen är förstäelig, eftersom det ofta är i verken som en författare lever sitt sanna och sitt bästa liv, men den är knappast till någon hjälp för den som är intresserad av författarens livsproblem i bredare mening. Den biografi som förvandlas till en serie analyser av litterära verk, nödtorftigt uppträdda på en smal tråd av liv, sviker dock genrens möjligheter fatalt.

Varför kalla en framställning en biografi om den egentligen vill vara något annat?

Det textuella felslutet

Teoretiska deklarationer om levnads-teckningen fastnar ofta i problemet att den goda biografien inte inskränker sig till någon särskild teori. Perspektivbytet är dess livsluft.

Som Virginia Woolf sade borde biografien helst göra reda för en människas tusen personligheter, snarare än de sex eller sju den ordinära levnadsteckningen brukar rymma. F. Scott Fitzgerald sade något liknande: "There never was a good biography of a good nove-

list. There couldn't be. He is too many people if he's any good." Akademiska motiveringar för biografien går därför sällan utöver allmänna konstateranden om att verk föds ur liv och att människan måste ses mot bakgrund av sin tid. Inte särskilt bländande, det ska medges. Men samtidigt en påminnelse om vilken frihet biografien erbjuder.

Ibland påstås att den litterära biografien är teoriresistent. Tanken är att genren ogärna inkorporerar nya synsätt. Men att se biografien som teoriovillig är följden av en synvilla – åtminstone om vi talar om den ambitiösa biografien. Den goda biografien är multiteoretisk, inte icke-teoretisk. Litteraturteori är överdrifternas och renodlingens genre. De inspirerande teorierna fungerar ju oftast genom att utesluta andra perspektiv. Allt i litteraturen återförs på klass, kön, etnicitet, djuppsykologi, berättarteknik, traditionsmedvetande eller något annat – det är själva idén bakom metoder som marxism, genusforskning eller narratologi.

I den litterära biografien brukar dock sådana aspekter vävas samman. Därför har modern litteraturteori vitaliserat biografien snarare än avlivat den. För det första har den stimulerat tänkandet kring litteratur – den har erbjudit andra synsätt än att leta efter livet i verket.

För det andra har de, paradoxalt nog, stärkt försvaret för den som vill använda biografisk metod. Modern teori har lärt oss att det inte finns någon enda

fast punkt att analysera litteratur från. Varje forskare väljer själv sina frågor, sitt utkikstorn och sitt blickfält. Och därmed har alla synvinklar principiellt sett samma berättigande – också de biografiska.

Det intentionella felslutet är numera slutsatsen att alla biografiska tolkningar skulle vara felaktiga därför att några är det. Den skönlitterära texten må vara ett föräldralöst barn. Men det är inte en orsak för att avstå från att skildra den avlidne upphovsmannens liv eller sätta det i samband med verket. Biografien blir då en garant mot det textuella felslutet, tron att man kan säga det väsentliga om ett litterärt verk endast utifrån texten.

Mellan genre och metod

Utanför vetenskapssamhället är biografien en succé. Biografiska framställningar i bred mening – biografier, intervjuböcker, självbiografier och andra former av självframställningar – har beskrivits som "the dominant area of nonfiction broadcasting and publishing, from television to the Internet".

Här finns livsskildringar som sträcker sig från akademiska avhandlingar och uppslagsverk till bloggar och biopics, en värld av hunger efter liv. Där tillhör biografien som genre den relativt sett mest distanserade formen, med den vetenskapliga biografien som den mest skeptiska och pålitliga varianten – ofta kanske bärkraftig snarare än lyskraftig, men

en modell för vad genren kan vara om den söker en intellektuell bana ovanför narcissismen och äreminnet.

Särskilt i Storbritannien har biografen blivit en industri. Marknaden i England och USA räcker för att försörja en kår av professionella biografiker, mer eller mindre seriösa livsskildrare som yrkesmässigt producerar bok efter bok. Många biografier över författare säljer bättre än föremålets egna arbeten.

I ett sådant läge funderar forskarsamhället gärna över biografins dragningskraft. Som Valerie Ross betonade i en essä om det akademiska motståndet mot biografier är många akademiker visserligen teoretiska motståndare mot biografier, men läser dem själva lystet och med utbyte. Ross tolkar den teoretiska kritiken mot biografen som vetenskaps-samhällets sätt att dra en gräns mot en bredare publiks smak.

Ändå lockar biografen forskare till reflexion och genren har fått sin behandling i flera antologier. Ett av de svenska exemplen är *Att skriva människan*. Antologin (som i mycket redovisar ett par konferenser i Umeå) rymmer många tankvärdheter om biografins betydelse, om dess vikt för att vi ska förstå konstnärliga, sociologiska och existentiella processer. Den som är intresserad av biografen som genre rekommenderas varmt att läsa den – där finns gott om tankar som är roliga, modiga och inspirerande.

Därför är det kanske ofint att citera ett påstående som jag ser som nästan det enda verkligt tivelaktiga i boken. Men eftersom det kommer redan på andra sidan i förordet får det en oskäligen tyngd. Varför ska man diskutera biografins teori och estetik, frågar utgivarna.

Svaret blir en dubbeltydig, försätlig formulering. Jo: "Den behöver förnyas som form för gestaltning av goda forskningsresultat."

Förnyelsen har jag förstås ingenting emot – det är termen "forskningsresultat" som bryder mig. Visst behöver biografen förnyas för att ge oss nya och bättre levnadsteckningar. Tanken är utmärkt och bevisar sig själv i en prydlig cirkel. Men påståendet kan också tolkas som att biografen är en så populär och viktig genre att vetenskapsidkarna bör annektera den för egna syften. Ska biografen bli akademikernas trojanska häst? Allmänheten tar inte gärna till sig forskarvärldens lärda resultat. Men smugglar vi in dem i biografier så kan de snart myllra ut i bokhandelshyllor och över sängbord, in i människors medvetanden.

Då skulle biografen vara ett medel, inte ett mål. Och jag tror att det är fel utgångspunkt för att arbeta med genren. Förståelsen av livsproblemen måste vara genrens främsta mål.

"Livsproblemen" är en medvetet diffus term. Den innefattar förstås den biograferades eget liv, hans eller hennes livsförhållanden i allt mellan visioner

och växellaffärer, allt som tillhör livsupplevelsen, från eksem till epifanier. Samtidigt syftar termen också på de metodiska problemen med att koppla verk till liv – alltså det problem som ibland brukar kallas frågan om ”intention”, men som är så mycket vidare.

Grundgreppet i intellektuella biografier är numera att försöka förklara verket ur livet. Greppet har alltid legat nära till hands för litteraturhistoriker, helt enkelt för att kopplingarna ofta verkar vara så uppenbara när det gäller litterära verk. Det är givet att man, som Ross Russell i *Bird Lives!*, måste förstå Charlie Parker och bebop-revolutionen mot bakgrund av de svartas livsvillkor i mellankrigstidens USA – liksom man delvis måste förstå Parkers halsbrytande teknik som ett sätt att ta revansch för misslyckanden vid tidiga framträdanden. (Den linjen kom sedan att renodlas i Clint Eastwoods film *Bird*, en romantisering av Russells delvis romantiserande biografi.)

Men ofta tycks man komma mycket längre med litterära verk eftersom de avbildar en verklighet, eller åtminstone ger illusionen av att göra det. Metodiskt är sådana undersökningar ofta besvärliga – men mycket givande.

En god utgångspunkt är att skilja mellan biografi, biografisk metod och biografisk-psykologisk metod. Biografi är en genre som skrivs med biografisk metod, medan biografisk-psykologisk

metod är ett sätt att förklara diktning ur liv. Därför går det utmärkt bra att skriva en litterär biografi utan att använda biografisk-psykologisk metod.

En livsskildring behöver inte förutsätta att enskildheterna i det individuella livet har särskild betydelse för det konstnärliga verket. Oförmågan att skilja mellan genre och metod ligger antagligen bakom mycket av kritiken mot biografien. Biografien har helt enkelt ofta förväxlats med den biografisk-psykologiska metoden. Men goda litterära biografier brukar ofta kritisera just för enkla kopplingar mellan liv och dikt. Biografen ägnar sig tvärtom åt att undersöka skillnaden mellan liv och dikt – att studera hur författaren förvränger, förtiger, förstärker och försvagar livsintryck. Att studera sådana processer säger ofta oerhört mycket om författarnas arbetsmetoder och konstnärliga särart.

Mytsprängaren

I förordet till sin biografi över F. Scott Fitzgerald säger Matthew J. Bruccoli att hans levnadsteckning skiljer sig från tidigare genom att den innehåller fler fakta. Med det menar han helt enkelt att han skingrar en del myter kring Fitzgerald, samtidigt som han visar hur författaren mytologiserade sig själv genom att sprida falska påståenden. Ett fint svenskt exempel på samma strategi är Magnus von Platens *Den unge Vilhelm Moberg*, lämpligt nog dedicerad till Henry

Olsson, en av de stora svenska litterära biograferna. von Platens inledning är en pedagogisk redovisning av de källkritiska problem som möter Moberg-forskaren. Moberg påstod sig skriva självbiografier, men var ofta främst ute efter att berätta en bra historia där den historiska sanningen fick ge vika för den poetiska. Tålmodigt går von Platen i sin biografi igenom arkiven på jakt efter material som kan skilja fakta från fiktion.

På det sättet fungerar rimligen en medvetet brukad biografisk-psykologisk metod i en god litterär biografi. Den tar hänsyn till författarens avsikter med verket, men ser dem främst som en psykologisk förädlingsanläggning där råmaterial ur verkligheten förvandlas till konst. Samtidigt som det konstnärliga verket kan ha en sanning i detaljer som inget annat dokument kan efterlikna, kan det ur historisk synvinkel vara djupt lögnaktigt. Lika viktigt är förstås att utsätta det biografiska primärmaterialet (brev, dagböcker, minnesberättelser osv.) för samma slags källkritiska prövning. Också de är historiskt bestämt material, inte något facit. Författare diktar ofta också när de talar om sitt eget liv. Givetvis utnyttjar de flesta litterära biografier en biografisk-psykologisk metod. Men genren ska som sagt inte förväxlas med metoden. Och biografen behöver en mängd olika metoder för att fullgöra sitt uppdrag att undersöka livsproblemen – psykologiska modeller, komparativa, socialhistoriska

och så vidare. Just detta ger biografen dess diaboliska svårighetsgrad: genren saknar de teoretiska ledstänger som humaniora annars vimlar av. Biografen saknar inte teori, men den har ingen teori för att välja bland alla de teorier som är möjliga.

Inlevelse eller överlistande?

För trettioalets Uppsaladocenter befolkades förbrytarkvarteret av professorer. Men för många andra är ett förbrytarkvarter snarare den plats där författare av biografier bor. George Orwell skrev in i sitt testamente att ingen biografi över honom fick skrivas. Vilket inte har hindrat att det har gjorts, lika litet som det avhöll Orwell från att själv älksa biografier och till och med tolka andra författares romaner biografiskt. Som Gordon Bowker påpekar i sin levnadsteckning över Orwell är det intressant att se att huvudpersonen i Orwells dystopi *Nineteen Eighty-Four (1984)* har som arbete att vara en sorts antibiograf. Winston Smiths yrke är ju att förfälska det förflutna, att utplåna personer ur historien. Orwell visste att antibiografismen i grunden är just inhuman.

Kritiken mot biografen har flera skäl. Det finns biografier som är dåligt skrivna, dåligt forskade eller dåligt tänkta, biografier som gör för enkla kopplingar mellan liv och verk, levnadsteckningar med inslag av fiktion och sådana som har svag förankring i källmaterialet.

Att sådana biografier får kritik är inte konstigt. Men en annan sorts kritik tror jag ligger mer i vad man kallar det teoretiska djupmedvetandet. Den har att göra med den akt av underordning och inlevelse som biografi kräver – en mental operation som strider mot den uppgift som många humanister ställer sig.

På ett plan kan humanioras utveckling under de senaste decennierna beskrivas som en förvandling till en allt mer ökande självmedvetenhet som i sin tur kan beskrivas som en ökande arrogans. Naturligtvis inte i en överlagd, kollektivt psykologisk mening, utan kanske snarare som en bieffekt av den vitala teoretiska utveckling som har präglat humaniora. Litteraturvetenskapens traditionella metod var länge att försöka förstå författarens mening, att utlägga hans eller hennes avsikter. Vad menade Shakespeare egentligen med Hamlets monolog? Hur avspeglade den Shakespeares egen livsproblematisering? Hur var Almqvists feminism beskaffad, hur medveten var Selma Lagerlöf som konstnär? Och vad menade Erik Lindgren närmare bestämt när han talade om "speglarnas sal"?

Kring sådana frågor byggdes litteraturforskningen upp. Grundtanken var helt enkelt att förhålla sig lojal mot författarens intentioner – att försöka förstå författaren som han eller hon ville bli förstådd. Samma modell tillämpades inom många humanvetenskaper, och

målet var att komma åt personligheten och dess unika uttryck. Vad analyserna mest av allt liknade var den situation där en överstepräst utlägger oraklets mening för en menighet, en situation där den erfarna och bildade andlige ledaren långsamt utbildar en yngre generation i hur man ska förstå det högre väsendet (läs här: författaren, konstnären eller tänkaren). Fast ofta gällde det inte en lära (eller ett idésystem), utan snarare den inre logiken i ett konstverk eller författarskap.

Åtminstone inom litteraturvetenskapen bedrivs mycket av undervisningen fortfarande så. Metoden är tålmodiga närläsningar av enskilda, kanoniserade konstverk, där studenternas uppgift är att tillägna sig tekniker för att tolka verket och finna dess inre enhet och uppbyggnad, kanske också dess vidare innebörd som mänsklig beskrivning eller maning.

Genombrottet för det vi kallar Nykritiken eller Närläsningen ändrade inte på detta. Vad vi fick var visserligen ett minskande intresse för det litterära verkets ursprung, en minskad tilltro till värdet av att söka förklaringar, alltså olika slags genetiska orsakssamband. I gengäld förstärktes uppfattningen om värdet av att undersöka hur konstfärdigt det var uppbyggt, att utlägga och beundra dess inre arkitektur. Visst sköts frågor om författarens biografi programmatiskt i bakgrunden för många nykritiker. Men

vad de predikade var värdet av analysen av Verket. Det var mer än någonsin som att gå i kyrkan. För hur många har mött Gud där – jag menar, i jämförelse med hur många som har mött prästen eller Bibeln? Så man gick till Nykritikern för att möta Texten snarare än Författaren. Men bakom Texten fanns alltid Författaren. För det var inte vilka kompilat som helst som analyserna gällde.

Läsaren, läraren och studenten är textens tjänare – och därmed kanske i förlängningen författarens tjänare. Grundsituationen är välbekant, men många tycks uppleva den som delvis obehaglig. Var det inte mer än så här? Att leta efter innebörder, ungefär som man löser en rad rebusar som en överlägsen intelligens har konstruerat? Det verkar som en akt av underkastelse, nästan av självförnedring.

Tolkarens strävan att hitta en annan position än den traditionella uttolkarens har präglat teoriutvecklingen under de senaste årtiondena. Vad det har gällt är ofta att söka ett överläge gentemot verket och författaren, att leta efter nya sätt att läsa, bortom det visa utläggandet av texter som dunkla men genomtänkta meddelanden från en upphovsman till en beundrande allmänhet. Grunden är här ofta att göra upp med alla tankar på värdet av att söka efter författarens avsikter. Tvärtom blir strategin att på olika sätt försöka överlista författaren, att se det han eller hon inte riktigt har avsett eller förstått.

Om en tolkning är något vidare än att söka förstå författarens intentioner och deras konstnärliga resultat – ja, då är fältet i princip öppet för hur många tolkningar som helst. Om intentionen är något begränsande för den vetenskapliga friheten – då gör vi klokt i att beakta den mindre eller inte alls. Istället kan tolkningen bli på en gång exakt vetenskap och en del av en antiauktoritär rörelse. En gång störtades tron på Gud och kungens ofelbarhet, och på samma sätt ska tron på författarens makt över tolkningen av de litterära verken avskaffas.

Läsarens död. Läsaren till makten!

– det var utgångspunkten för Roland Barthes redan nämnda artikel "Författarens död", det mest bekanta uttrycket för den åskådning som ville ta ifrån författaren den postuma makten över sitt eget verk. Barthes ärende är som bekant egentligen inte antibiografiskt. Vad det gäller i hans essä är istället att återskänka läsaren den makt över verket som forskarna och författarna har tillskansat sig. Felet, säger Barthes, är att författaren och hans eller hennes intentioner har setts som den avgörande instansen vid tolkningen och förklaringen av litterära verk. I denna skumma hantering är forskaren och författaren i maskopi. Och det reducerar verket till en besvärande och oacceptabel art av entydighet. Därför måste författaren dö, nämligen

i den meningen att författaren inte ska få ha något tolkningsföreträdare genom sina intentioner. "Läsarens födelse måste ske till priset av författarens död", som det heter i den effektfulla slutmeningen (så elegant utförd att läsaren knappt ens ser att det som bjuds är uppsteckt nykri-tik).

Det tillhör litteraturteoriens härliga paradoxer att få essäer har fått se författarens intentioner så ivrigt utredda som denna. "Författarens död" summerar många viktiga tankar i Barthes semiologiska tänkande, hans föreställningar om det litterära verket som en ekokammare av språkliga och retoriska grepp, hans syn på individen som någonting som skapas av överordnande språkliga strukturer. Vid det här laget har generationer av studenter fått lära sig vad Barthes menade, hur han menade det och varför han menade det. Barthes har naturligtvis rätt i truismen att författarens avsikter inte kan utgöra den enda tolkningsramen för en läsare. Inte heller kan de i sig utgöra en slutgiltig förklaring. Men Barthes tankefel är banalt. Att något inte är en huvudförklaring behöver inte betyda att det inte kan vara en delförklaring. Och då smiter biografen in bakvägen i hans resonemang, som en katt som har tröttnat på regnet av Den Totaliserande Teoriens stora anspråk.

Så låt oss enas om några självklarheter. Den litterära biografen behöver inte förutsätta en entydig koppling mellan

liv och verk; en litterär biografi kan vara lika intresserad av författaren som privatperson som av dennes verk; och den litterära biografen kan och bör vara ett bidrag till analysen av författarens livs-problematik, snarare än bara ännu en version av litterär tolkning. Författaren är död. Och sedan återuppstånden, sittande på läsarens ena eller andra sida.

Mot och för

Michael Holroyd, en av Englands främsta biografiker, skrev en gång en essä som hette "The Case Against Biography". Där antog han rollen av djävulens advokat, en åklagare mot hela genren. Biografiker är hyenor som tjänar pengar på att snoka i andras privatliv. Biografiker är vampyrer. De reducerar konstnärens verk till frågan om hans liv, men tar samtidigt bort hans eller hennes personlighet och förvandlar den skapande akten till en serie manövrer av inspiration, lån eller stölder. Biografen är en omöjlig genre. För ingen biografi kan egentligen förklara den skapande akten, beskriva varför de vita papperen gradvis kommer att bära ett konstverk som aldrig tidigare funnits.

Här finns alltså en annan sorts kritik mot biografen. Felet med den är inte att den skjuter fram författarens personlighet, utan tvärtom att den berövar författaren hans eller hennes personlighet – nämligen genom att prata mer om personen än om verket. Det är därför

författare älskar att driva med biografiker i sina romaner.

Anklagelsepunkten mot biografien verkar alltså helt klar. Den är ett övergrepp, både mot föremålet och mot dem som vill tolka det litterära verket. Biografien stänger inne, förminskar och förvränger – ungefär som en galen vetenskapsman i en B-film, en vildsint provrörsviftare som krymper ner alla i omgivningen till krälande, förtvivlade varelser.

Och kanske är det så. En del kändisbiografier har ju just den sortens uppläggning, skrivna med utgångspunkten att ta ner föremålet, snarare än att sätta upp honom eller henne på en piedestal. Albert Goldmans och Bob Spitz biografier över John Lennon respektive Bob Dylan är ett par sådana verk – delvis fräcka och originella för sin tid, men knappast mer än övningar i *muckraking*. Om alla biografier såg ut så skulle genren nog till och med vara litet sämre än sitt rykte. Och de enda som skulle älska den vore marknadsavdelningarna på de förlag som såg dem klättra på bästsäljarlistorna.

Låt oss därför postulera två saker. För det första att biografien är en genre som har ett inneboende vetenskapligt värde. För det andra att detta inte är detsamma som att sälja i stora upplagor (även om det naturligtvis inte behöver vara till en

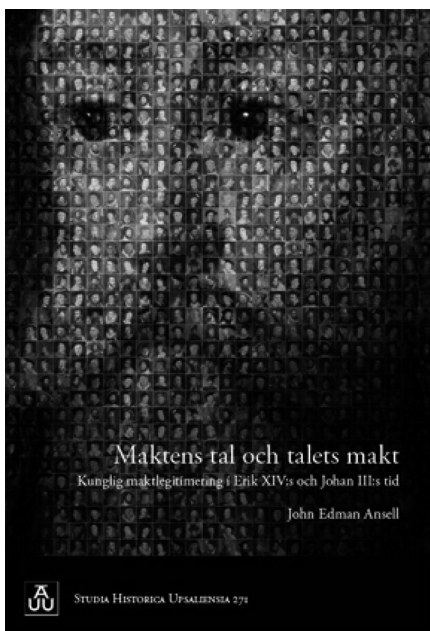
levnadstecknings nackdel att den säljer). Frågan är då – vilket är biografins värde?

Varför ska man arbeta med biografisk forskning?

En del svar är givna. Humaniora innefattar studiet av människan, och biografien är en av de genrer i vilken detta studium kan bedrivas som bäst. Den goda biografien är den som studerar både liv och verk, som söker efter sambanden och samspelet mellan dem, men utan att inskränka dem till avspeglningar av varandra. Biografien är den genre som låter oss se en enskild människa i hans eller hennes storhet och futtighet, i livets alla stadier, som idévarelse och biologisk kropp, allt på en gång. Biografien låter oss i bästa fall se människan just på det storstilade sätt som Tomas Tranströmer beskrev i dikten "Romanska bågar", där valv öppnar sig bakom valv i människan: "Skäms inte för att du är människa, var stolt! / Inne i dig öppnar sig valv bakom valv oändligt. / Du blir aldrig färdig, och det är som det skall."

Och kanske är det just som Nigel Hamilton hävdar i en översikt av biografigenrens historia, att levnadsteckningen som genre är en väsentlig del av den västerländska föreställningen om individualitet och frihet, något som gör motstånd mot tyranniets sätt att fungera.

* Föreliggande text utgörs av utdrag ur Johan Svedjedals Att skriva liv: Från en litterär biografikers praktik, Stockholm: Albert Bonniers förlag 2018. Boken finns fritt nedladdningsbar från DIVA.

JOHN EDMAN ANSELL

Maktens tal och talets makt: Kunglig maktlegitimering i Erik XIV:s och Johan III:s tid

Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2021. 218 sidor.

Hur Vasasönerna behandlade varandra är väldokumenterat, men framställningarna begränsas allt som oftast till redogörelser för vem som avsatte vem och vem som försökte ha ihjäl vem, med tillägg av några oneliners och raseriutbrott för att få lite mer kryddstarka texter. John Edman Ansell gör i sin doktorsavhandling i historia *Maktens tal och*

talets makt något nytt när han tar sig an hur Erik XIV och Johan III förankrade sin makt i tal och skrift. Betonandet av legitimitet var en renässansströmning som 1500-talets makthavare hade att förhålla sig till. Och problem med legitimiteten hade båda Vasasönerna: Johan för att han försökte avsätta den legitime kungen, och Erik för att han hade två yngre och synnerligen ambitiösa bröder. Hur Erik och Johan motiverade sin makt i brev, tal och instruktioner till predikningar är därför ett tacksamt och, alltså, underutforskat område.

Det finns en omfattande litteratur som beskriver renässansens politiska filosofer, och deras idéer är grundligt kartlagda och analyserade. Mindre ljus har kastats över hur makthavarna vid den här tiden omsatte tankarna i praktisk handling. Till följd av att de institutioner härskarna hade tillgång till var betydligt svagare än under modern tid befann sig tidigmoderna härskare i en mer prekär situation än moderna statschefer, och all legitimitet som gick att bygga på retorisk väg var legitimitet man slapp skapa på ett mer handgripligt, och ofta kostsamt, sätt.

Edman Ansell visar att somliga sakförhållanden som hållits för sanna inom forskningen i själva verket är en produkt av brödernas retoriska kamp, som tog sin början redan vid Eriks tronbestigning. Det fanns ingen reell opposition mot trontillträdet – fadern hade förankrat

arvsmonarkin ordentligt. Edman Ansell visar noggrant vilka retoriska grepp Johan ändå tog till för att underminera sin brors legitimitet, men inte så mycket att det sådde tvivel om själva arvkungadömet, där han ju själv stod på tur.

Edman Ansell går noga igenom hur Erik byggde upp sitt etos och hur Johan monterade ner det i en flera år lång dragkamp där nära nog varenda makt-havare i riket med tiden drogs in. Johans propagandamaskineri fokuserade på att beskriva vilka dygder som passade en kung, och påpeka att Erik saknade dem. Detta var en framgångsrik retorisk strategi, men Edman Ansell visar också vilka problem det ställde till för Johan själv när han väl blev kung. Förväntningarna på monarken hade skiftat och Johan fick svårt att leva upp de högt ställda krav hans propaganda skapat.

När Erik till slut dömdes till husarrest med tillhörande dödsstraff vid fritagningsförsök hade Johans propaganda tagit över så till den grad att hans retoriska modeller ännu påverkar historieskrivningen, där han i biografier framställs som en mycket mindre hänsynslös figur än sina bröder, trots att fakta knappast styrker den bilden.

Läsaren får också stifta bekantskap med nya sidor hos den yngste brodern Karl, som återkommande dyker upp som en joker i leken. I den historiska litteraturen framställs han vanligtvis som skrupelfri och benägen att ta till

alla upptänkliga former av våld när det passade hans syften. Edman Ansell förkastar inte den bilden, men nyanserar den genom att visa hur han debatterade och uttryckte sig för att få sin vilja igenom. Studiet av hertig Karls retoriska grepp ger ett värdefullt bidrag till forskningen. Det blir mycket tydligt att hertigen ständigt försökte undgå sina skyldigheter som undersäte genom att lyfta fram sitt släktskap med kungen och spela ner relationen som vasall.

Det är ett imponerande arbete Edman Ansell utfört då han följt debatten i den närmare femhundra år gamla korrespondensen. Han kartlägger ett omfattande socialt nätverk, visar hur makt-havarna förhöll sig till varandra och hur argument spred sig, togs över eller kasserades. Att persongalleriet växte över tid tyder på att retoriken drog in alla möjliga aktörer i den med tiden alltmer infekterade striden inom den väldokumenterat dysfunktionella Vasafamiljen.

Edman Ansell har ambitionen att göra sin avhandling tillgänglig även för läsare utanför akademien, och det är en hedervärd målsättning – alltför mycket intressant forskning förblir utom räckhåll för lekmän. Tyvärr går anpassningen ut över viktig akademisk formalia. Till exempel saknas ett separat kapitel om forskningsläget, vilket minskar det akademiska värdet – och, ironiskt nog, också tillgängligheten: Ett renodlat forskningslägeskapitel kan lekmanna-

läsare bläddra förbi; med den tidigare forskningen utspridd i avhandlingen blir det svårare.

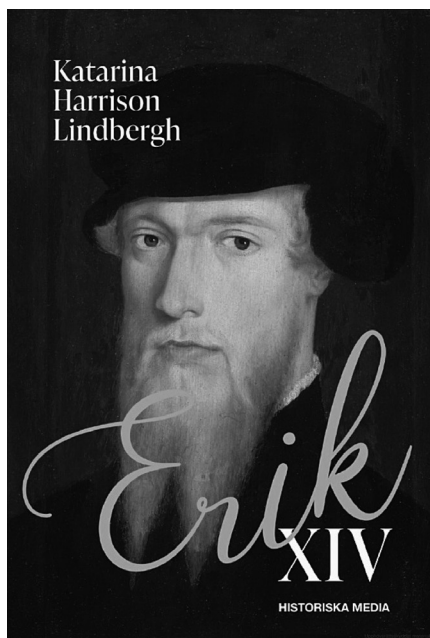
Edman Ansell förväntar sig dessutom mycket av läsaren. Hans genomlysning av makthavares kommunikation sinsemellan under dessa omvälvande år i den svenska statsbildningens historia kräver tidvis en förståelse av renässansens idéer förbehållen specialister. Här hade ett översiktskapitel om tidens politiska strömningar kunnat öka avhandlingens tillgänglighet för allmänintresserade läsare. Kapitel två snuddar vid ämnet, men är otillräckligt för en lekman.

Edman Ansell avhandling har fått hård och i stor utsträckning befogad kritik från fakultetsopponenten Henrika Tandefelt, som i en recension i *Historisk Tidskrift* framförde anmärkningar på "besvärande många" fel i akribin och påtalade särskilt en del graverande korrekturfel. Hon vände sig också mot författarens val att använda sig av 1800-talets källpublikationer istället för originaldokumenten. Sekundärkällornas tidstypiska urvalskriterier har den tråkiga effekten att många kvinnliga makthavare, däribland Johans drottning Katarina Jagellonica, degraderas till statister. Hade ursprungskällorna använts hade dessa problem blivit betydligt mindre. Tandefelt menar dock, och där får

hon medhåll av undertecknad, att dessa skönhetsfläckar inte underminerar avhandlingens övergripande resultat.

Sammanfattningsvis kan konstateras att Edman Ansell föresatte sig att göra två saker: kartlägga Erik XIV:s och Johan III:s användning av retorik samt skriva en bok tillgänglig för en bredare krets än de närmast sörjande inom akademien. Det första målet uppfylls. Den som har intresse av 1500-talets intellektuella omvärdering av maktutövning och relationen mellan de härskande och deras undersåtar finner i avhandlingen en riklig mängd exempel på hur idéerna faktiskt omsattes i politiken. I personporträtten av Erik och Johan träder många samhällsfilosofiska strömningar fram i praktisk handling. Däremot lyckas inte Edman Ansell nå hela vägen fram till sitt andra mål, att göra avhandlingen tillgänglig för en bredare allmänhet. Det är tråkigt; materialet är säregt och tidvis underhållande och högtintressant för den som har ett intresse för Vasatidens maktstrider. Edman Ansell tar med läsaren på en resa i en välutforskad historisk period, men skildrar den ur en ny synvinkel. Med tanke på hur många biografier som skrivits om Vasasönernas konflikter är det en prestation att kunna visa upp en helt ny sida av dem.

Björn Fridén

KATARINA HARRISON LINDBERGH
Erik XIV

Lund: Historiska Media, 2022. 396 sidor.

Erik XIV är en av den svenska kungalängdens mest omskrivna gestalter. Dramatiken är lätt att fastna för: hans berättelse är inget standardnarrativ om storslagna fälttåg, mästerliga militärstrategier eller stora samhällsreformer. I stället går tankarna till konstnärlighet, vetgirighet, känslighet, familjefejder och adelsmord.

Många forskare har försökt att komma fram till hurudan Erik var som kung

och människa. En av de mest kända och seglivade tolkningarna är att han var en svag och sinnessjuk monark som plågades av vredesutbrott och förvirring. Det är denna version som man ofta stöter på då Erik kommer på tal.

Hur förhåller sig då Harrison Lindberghs bidrag om monarken till denna historiska tradition? Hon framhåller att hon vill presentera Erik XIV som en "hel människa" och göra upp med den gängse stereotypa uppfattningen om konungen och med hjälp av primärkällor och tidigare forskning försöka skapa en komplett bild, som inte präglas av propaganda eller feltolkade källor.

Harrison Lindbergh börjar med Eriks födelse och visar hur samtida källor skiljer sig mycket från senare krönikor, som hon mycket riktigt framhåller präglas av propaganda mot den då avlidne kung Erik. Boken behandlar sedan Eriks uppväxt och relationen till far och syskon. Harrison Lindbergh beskriver bland annat hur Erik som ung fick en gedigen utbildning tillsammans med sin bror Johan, och hur han raskt utvecklade goda kunskaper inom språk och matematik. Han framstår som ett friskt, begåvat och vetgirigt barn som levde ett gott liv vid det svenska hovet. Författaren menar vidare att han hade en god relation till sina syskon och sin far. Kung Gustav och Erik kunde ibland bli oense men försonades snabbt efter att antingen ha diskuterat situationen eller låtit

osämjan klinga av. Harrison Lindbergh påpekar att mer sentida uppgifter om att Erik ända sedan han var ung avskydde sina syskon och hade en dålig relation till sin far alltså inte stämmer.

Denna typ av argumentation återfinns genom hela boken. Författaren försöker återkommande motbevisa de negativa föreställningarna om Erik XIV genom att åberopa annat källmaterial, vilket förvisso är förtjänstfullt men som också ställer till problem: I sin iver att måla upp Erik som en, för sin tid, normal kung med normala problem, framställer hon i stället Eriks bror, hertig Johan, som berättelsens skurk. Mycket fokus läggs exempelvis på den episod då Erik anklagade sin bror för landsförräderi och fängslade honom. Johan hade nämligen som hertig över Finland både äktat den polska prinsessan Katarina Jagellonica utan att först konsultera Erik och etablerat egna utrikespolitiska kontakter, något som var otillåtet för en hertig. Detta ledde till att Erik frantog Johan hans hertigdöme och, helt enligt lagen, dömde brodern för landsförräderi och fängslade honom tillsammans med den nyblivna hustrun. Harrison Lindbergh utgår här från brev som skickats mellan bröderna samt Eriks egna tankar i form av dagboksanteckningar. Källor som kunde belysa Johans upplevelser eller tankar diskuteras däremot inte. Om detta är på grund av brist på material eller ointresse från författaren är oklart,

men det gör att Erik framstår som en god konung som förgäves försöker övertala den själviske och förrädiske Johan att ändra sig.

Som mest medryckande är boken när författaren går in på ett händelseförlopp och diskuterar det så ingående som det bara går. Så är det i skildringen av Sturemorden. För detta har hon undersökt allt källmaterial som går att hitta som diskuterar händelsen och studerat detta för att försöka ge en så korrekt bild som möjligt av händelseförloppet. Särskilt stort fokus lägger hon på tiden omedelbart efter morden, då Erik "försvinner" i skogen. Den berättelse om denna händelse som många är bekanta med är att Erik, blodig, sinnesförvirrad och rädd, i flera dagar irrade omkring i skogen innan han återfanns av sin blivande hustru Karin Månsdotter. Genom att systematiskt gå igenom det källmaterial som beskriver händelsen kan Harrison Lindbergh visa att detta inte var fallet. Hon menar att Erik utan att meddela sitt entourage men tillsammans med de soldater som hjälpt honom att genomföra morden valde att hastigt resa från Uppsala slott, där morden ägt rum, och att han två dagar senare ska ha anlänt i Stockholm. De flesta av de samtida källorna beskriver händelseförloppet på ungefär detta sätt. Att Erik anlände till Stockholm iförd enkla bondkläder har i efterhand framförts som ett bevis på hans galenskap, men författaren menar

att det troligtvis berodde på att han inte ville bli igenkänd under den oplanerade resan och att han under resan hade stannat till på en gård för att byta till sig kläderna. De källor som beskriver hur Erik irrade omkring planlöst i skogen i sinnesförvirrat tillstånd tecknades ner först många år efter händelsen eller av personer som inte var närvarande.

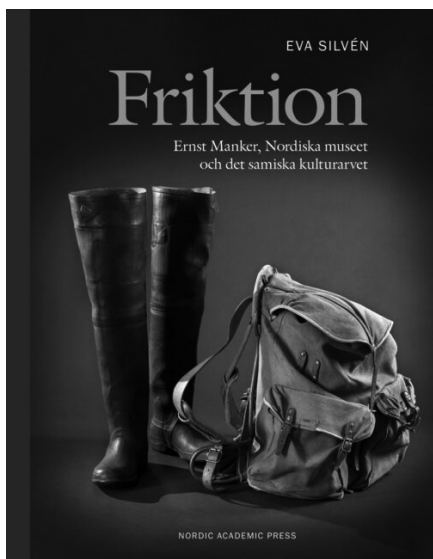
Genom att analysera källornas äkt-het, beroende och tendens lyckas alltså författaren på ett övertygande sätt presentera en ny tolkning av denna omskrivna händelse. För att demonstrera hur präglad historieskrivningen är av det gamla narrativet exemplifierar hon med passager ur Bo Erikssons *Sturarna: Makten, morden missdåden*, Tomas Bloms *Sturemorden: Ett blodigt maktspel* och Herman Lindqvists *Erik XIV: Prakt, drömmar, mörker*. Hon är dock väldigt noggrann med att dessa exempel inte handlar om att peka finger, utan ska ses som exempel på hur äldre föreställningar har präglat även modern historieskrivning.

Erik XIV är en bok som gör sitt bästa för att förvandla kung Erik från en galen, blodtörstig tyrann till en godhjärtad, förnuftig renässansfurste. När boken är som bäst lyckas Harrison Lindbergh presentera nya tolkningar som bygger på ge-

digna källstudier. När den är som sämst tycks författaren närmast gripa efter halmstrån i försöken att ge en så positiv bild som möjligt av kungen, men råkar då istället göra Johan III till syndabock.

Biografin gör alltså många saker väldigt bra. Förutom analyserna av specifika händelser ges en välskriven översikt över hela Eriks liv, från barndom till begravning. På köpet får läsaren lära sig mycket om hur samhället och det kungliga hovet såg ut i Sverige under 1500-talet. Bland annat får man stifta bekantskap med flera av Eriks reformer: införandet av högsta nämnden, utvecklingen av den svenska flottan och förenklandet av inrikesresor för bland annat handel. Boken kan varmt rekommenderas både till den historieintresserade allmänheten och till de forskare som vill lära sig mer om Erik XIV genom att ta del av Harrison Lindberghs tolkningar av hans dramatiska liv. Hennes kritik av de traditionella uppfattningarna om Erik och hans påstådda sinnesjukdom är ofta övertygande, även om tesen ibland drivs för hårt. Boken är kanske inte den definitiva biografen över Erik XIV men väl ett intressant och tungt inlägg i debatten om den omskrivne monarken.

Samuel Gustafsson

EVA SILVÉN

Friktion. Ernst Manker, Nordiska museet och det samiska kulturarvet

Lund: Nordic Academic Press, 2021.
320 sidor.

I första kapitlet av Eva Silvéns forskarbiografi nämns "postkoloniala och kritiskt museologiska forskningsperspektiv" samt perspektiv från urfolksmetodologier som teoretiska utgångspunkter. Som en bakgrund finns projektet "Konstruktionen av ett samiskt kulturarv: Ernst Manker och Nordiska museet", finansierat av Riksbankens Jubileumsfond 2009-2011. Projektledaren Eva Silvén var intendent på Nordiska museet till 2016. Även Ernst Manker (1893-1972) var på sin tid knuten

till museet i egenskap av intendent med ansvar för de samiska samlingarna. Under perioden 1930-1970, som står i fokus i Silvéns bok, fanns strömningar med olika syn på samerna och deras roll i det moderna Sverige. Silvén nämner att hon haft kontakt med Mankers familj under arbetet och att hon genom det fått tillgång till material. Biografigenren sägs vara kluven beträffande individers integritet och kartläggning av deras åsikter i politiska, moraliska och etiska frågor. En fråga som emellertid blir hängande i luften är om en ambition att respektera individers integritet är förenlig med ett postkolonialt och kritiskt perspektiv.

I första kapitlet återges Evert Badous definition av "forskarbiografi". Silvén tar fasta på att den är problematiserande och syftar till att belysa centrala, övergripande problem som styr biografien och når utöver "den biograferade forskarens liv till en generaliserbar nivå". Det handlar om att "försöka förstå en tid och ett samhälle via ett individuellt liv" (s. 14). Silvén hänvisar till Lindbergs bidrag i antologin *Forskarbiografien*: "Att göra en kritisk granskning innebär inte heller att sätta sig till doms över en gångens tids verksamhet, utan att sätta in en vetenskaplig insats i sitt tidssammanhang." (s. 18). Även här finns en potentiell konflikt med de valda teoretiska utgångspunkterna.

Syfte, frågeställningar, material, metod och etiska samt källkritiska över-

väganden behandlas. Ett problem som nämns är användning av material som har producerats och ordnats av den biografierade själv.

I det andra kapitlet presenteras Mankers biografi. Därefter följer tre kapitel som beskriver och analyserar hans huvudsakliga verksamhetsområden tematiskt. Silvén redogör för vilka konventioner och urvalsprinciper som styrts insamlingen av föremål. Mankers uppgift var inte att ge en representativ bild av samtidens samiska materiella kultur utan att "forma och berika en – enligt dåtidens mått – ideal, historisk samling." (s. 114). Silvén betonar att detta haft som konsekvens att museerna pekat ut samerna som "avvikande, stillastående och i otakt med sin samtid." (s. 121), en slutsats som är i linje med tidigare kritiska granskningar av museers bidrag till andrafiering av samer.

Kapitel 6 ger en bild av Mankers verksamhet med fokus på nätverksbyggande och konflikter mellan aktörer som konkurrerade om att profilera sig som experter på samer och samisk kultur. Silvén redogör för Mankers involvering av samer i insamlandet av information och föremål och påpekar att det fanns kompensatoriska inslag i Mankers ambitioner att legitimera sin verksamhet som kan relateras till att han inte hade disputerat och inte hade några gedigna kunskaper i samiska språk.

I sjunde kapitlet framhävs att Manker

var påverkad av tankegoods som hade fått genomslag vid tiden för grundandet av Statens institut för rasbiologi 1922. Här lyckas Silvén bidra till förståelsen av en tid och ett samhälle via ett individuellt liv, även om det inte rör sig om helt ny kunskap eller förståelse. Ett annat tema som behandlas är nazistsympatier. Silvén konstaterar utifrån en läsning av privat korrespondens att det finns exempel på uttryck för sympatier med nazismen och antisemitism, men att Manker inte uttryckte sådana idéer offentligt. En fråga som ställs är om tankegodset från rasbiologin och privat uttryckta sympatier för nazismen påverkade Mankers skapande av ett samiskt kulturarv. Silvén väljer att "betrakta honom som typisk för sin tids etnologi/etnografi och dess föreställningsvärld" med "tydliga modeller för hur olika folkslag skulle framställas, och med en dåligt bevakad gräns mot essentialiserande, rasistiska och kulturhierarkiska uppfattningar." (s. 239).

I kapitel 8 aktualiseras postkoloniala perspektiv och perspektiv från urfolksmetodologier i anslutning till en diskussion av konflikter mellan representanter för Svenska Samernas Riksförbund (SSR) och anställda vid Nordiska museet i samband med en utställning som skulle ersätta den som Manker varit huvudansvarig för. När utställningen öppnades 1981 var samer som konsulterats öppet kritiska mot olika inslag. Silvén tar här mer ingående upp frågan om

tolkningsföreträdare och maktasymmetrier kopplade till nya sätt att se på samers rätt att själva skapa sin identitet och ha makt över sitt kulturarv.

I omnämnanden av händelser som är kontroversiella idag uttrycker sig Silvén stundtals på sätt som inte är särskilt kritiska i postkolonial anda. Det gäller omnämnande av reglering av älvar i samband med utbyggnad av vattenkraft, insamling av nåjdtrummor och heliga föremål, samt insamling av mänskliga kvarlevor från gravar. I en redogörelse för Mankers reaktion på utplåningen av gamla kulturmiljöer som lagts under vatten, dokumenterade av honom själv i form av fotografier, nämns Mankers poetiska och vemodiga beskrivning av kättabottnar som nu låg på sjöbotten: ”Men så samlade han ihop sig och framhöll att samerna, ’vana vid hårda och stundom våldsamma skeenden i naturen’, hade tagit det inträffade med jämnmod och så gott det gick inrättat sig efter de nya förhållandena.” (s. 62). Silvén kommenterar inte Mankers oförmåga, eller ovilja, att erkänna vilka konsekvenser landförluster hade. I stället nämns hans stöd för utbyggnaden av vattenkraft. Det framhålls att det inte förekom några organiserade samiska protester och att det först var senare som kritik framfördes från samiskt håll.

Silvéns studie är av relevans för den nutida diskussionen om konstruktioner av samisk identitet och samiskt kultur-

arv. Den fungerar som en forskarbiografi som strävar efter att ge en bild av den historiska och samhälleliga kontext som Ernst Manker verkade i. Däremot fungerar den inte lika bra som uttryck för perspektiv inom postkoloniala studier och kritisk museologi. Utifrån presentationen av teoretiska perspektiv skapas förväntningar att dessa ska prägla framställningen. Så är inte fallet, de presenteras men genomsyrar inte boken som helhet. I kapitel 7 nämns att nya sätt att se på samer och det samiska fick genomslag i och med att samerna själva började betona att de är ett urfolk. Detta synsätt bekräftades av den svenska riksdagen som 1977 uttalade att samerna är ett urfolk som har folkrättsliga krav på en kulturell särbehandling i Sverige. Silvén påpekar att ett led i utvecklingen är skapandet av egna samiska museer och återförande av befintliga samlingar till de samiska områdena (s. 244).

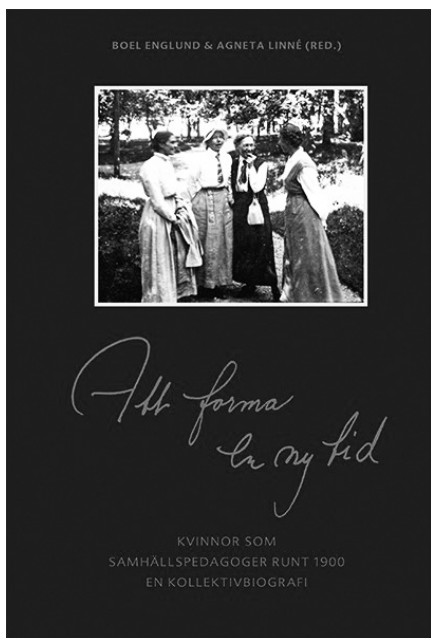
Det är intressant att jämföra med Svenska kyrkans vitboksprojekt *De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi* i två band (2016). I det projektet ingår bidrag som belyser hur samiska gravplatser plundrats av samlare. Personerna som genomförde insamlingarna använde inte själva termerna ”gravplundringar” eller ”stölder”. Att termerna används i vitboksprojektet återspeglar det kritiska perspektiv som bidragsgivarna anlägger i granskningen

av praktiker som utifrån dagens teoretiska horisont ses som oförrätter. I linje med projektets syfte betonar ärkebiskop Antje Jackelén i förordet att det är nödvändigt att ta avstånd från historiskt förtryck för att åstadkomma upprättelse och försoning. Detta perspektiv delas av redaktörerna Daniel Lindmark och Olle Sundström samt artikelförfattarna.

Silvén redogör för fallet med Skuggmannens grav som grävdes ut 1950: "ostologiskt material [...] från offerplatser och gravar togs efter fältexpeditionerna till Stockholm för examinering och för att införlivas i museets samlingar" (s. 102). Det nämns att Manker lovat skriftligen att återlämna materialet, men att det dröjde till 2001 innan återbegravningen genomfördes efter påtryckningar från Vapstens sameby. Olika led i den vetenskapliga undersökningen av materialet nämns, men inte förrän i

sista kapitlet betonas att frågan om repatriering av mänskliga kvarlevor tillmätts stor betydelse inom kritiska teorier dag. Urfolksmetodologier och nya kritiska tolkningsmodeller som bidrar till samiska motberättelser presenteras som en slutkläm, i stället för att tillämpas konsekvent. I *Museums and the Shaping of Knowledge* tar Eilean Hooper-Smith upp att museer har en radikal potential för kritisk reflektion kring det förflutna och nuet (Hooper-Smith 2001, s. 8). Detta inbegriper något kvalitativt annat än att "att sätta in en vetenskaplig insats i sitt tidssammanhang". Silvén's bok beskriver komplexitet och ambivalenser som präglade Mankers syn på samer och samisk kultur, men den ger inte någon särskilt djuplodande bild av nuets postkoloniala uppgörelser med det förflutna.

Anne Heith

BOEL ENGLUND & AGNETA LINNÉ
Att forma en ny tid: Kvinnor som
samhällspedagoger runt 1900.
En kollektivbiografi

Stockholm: Stockholmia förlag, 2020.
334 sidor. Illustrerad.

Perioden kring sekelskiftet 1900 var en brytningstid. Gränser förflyttades, föregivna självklarheter betvivlades och hinder för kvinnor hade börjat luckras upp. Industrialisering och modernisering förde med sig ett ifrågasättande av kyrkans dogmer, en växande pedagogisk rörelse, filantropiska ambitioner, rösträttskamp

och ett spirande entreprenörskap. Med moderniteten följde en maktkamp, där kvinnor erövrade nya rättigheter. I *Att forma en ny tid: Kvinnor som samhällspedagoger runt 1900* får vi inte följa en, utan 101 kvinnor som gick före i kampen för utbildning och medborgarskap i det snabbt växande Stockholm mellan åren 1880 och 1920. Kollektivbiografin är författad av fem forskare och utgår från forskningsprojektet "Formering för offentlighet", som pågick mellan 2000 och 2006 och genomfördes på Stockholms universitet i ett samarbete mellan flera institutioner.

Biografin är kollektiv i två bemärkelser. Dels är den skriven kollektivt: boken är gemensamt författad och forskarna står tillsammans för helheten och inte som kanske mer brukligt är för varsitt område med egna kapitel. Dels är den kollektiv i sin framställning av kvinnornas gärningar och intåg i offentligheten. Läsaren får visserligen följa enskilda kvinnors levnads- och yrkesbanor, men de presenteras i ett kollektivt sammanhang där författarna låter dem ramas in av teman som har att göra med förändring. Beskrivningarna av kvinnornas liv och verk ledsagas av teorier hämtade från sociologerna Pierre Bourdieu och Jürgen Habermas. I enlighet med Bourdieu ses de tillgångar en individ bär på som ett kapital som kan förmeras. Med utgångspunkt i Habermas arbeten om skapandet av en offentlighet spåras de rum i sta-

den upp där kvinnor kunde mötas, forma nätverk och bidra till det offentliga samtalet. Syftet med boken är att belysa kvinnors vägar ut i offentligheten.

Staden Stockholm står som en fond, och efter inledningskapitlets syfte och presentation av projektet får läsaren möta just staden under denna föränderliga tid. Urbanisering, teknisk och industriell utveckling, nya maktförhållanden och nya idéer förvandlade Stockholm från en av Europas smutsigaste städer vid mitten av 1800-talet till en av de mest ekonomiskt expansiva vid sekelskiftet 1900. "Den sociala frågan" – de fattigas nöd – hotade emellertid den rådande samhällsordningen, och bokens kvinnor var verksamma inom filantropi, folkhälsa och utbildning. Läsaren möter dem inom skola och utbildning, tro- och livsfrågor, företagande och politik och stiftar bekantskap med författare, debattörer, föredragshållare, talare, recensenter, essäister och diktare, stiftare av tidskrifter och arrangörer av samkväm för arbetarkvinnor, grundare av modehus, flickskolor, läkarmottagningar och vårdinrättningar. Här finns kvinno-sakskvinnor, rösträttsaktivister, fredsivrare och talespersoner för arbetarkvinnor och prostituerade, men även försvarsvänner och förespråkare för sedlighet och moral. Spektrumet är brett av kvinnor som gör avtryck genom sina ord och gärningar.

Kvinnorna i boken var banbrytare i sitt sätt att själva utbilda sig, i hur de drev utbildningsfrågor och i hur de fann sin

försörjning i utbildningsväsendet. De tog sig an en samhällelig pedagogisk roll för en ny situation, för att delta i allmänna val. Men deras tankar om det pedagogiska innehållet gick i olika riktningar. Det fanns de som förespråkade ett efterliknande av läroverken, där elitens pojkar fick sin utbildning. Det fanns reformpedagoger som utformade separata kvinnliga sfärer där samhällsengagemang och medborgarskap stod i förgrunden. Och det fanns de som verkade inom folkskolan som en del av ett socialt projekt. Ett utvidgat utrymme i det offentliga rummet för flickor var dock ett gemensamt mål och på vägen dit var de biograferade kvinnorna både bärare av traditionella strukturer och nytänkare.

Några av kvinnorna bidrog aktivt till omvandlingen av troslära och kyrka. Det religiösa engagemanget gick hand i hand med intresset för andra samhällsfrågor. Man kunde till exempel förespråka att religionsundervisningen skulle ske i modernitetens tjänst och utgå från barnets förutsättningar. Tidens psykologiska forskning och naturvetenskapliga rön, som tillskrev de biologiska anlagen stor betydelse, gjorde intåg i skolan som därmed skulle bli bättre anpassad till barnens skiftande förutsättningar.

Naturligtvis får Ellen Key, giganten bland dåtidens kvinnliga opinionsbildare, sin plats i porträttgalleriet. Hon beskrivs som social magnet, visionär, omstridd debattör, europé och folkbil-

dare. Givetvis tas hennes engagemang för rashygien upp och sätts i samband med en tidsanda där tilltron till vetenskap och ingenjörskonst var stark. Samhället befann sig i en snabb omvälvning och sekelskiftets intelligentia hade inte facit i hand. Vad stannar då kvar i mig som läsare efter diskussionen av Ellen Keys roll? Den starka ambivalensen. Ellen Key uttrycker sig talande i en passus till John Landquist vid ett besök på Keys Strand: "Min själ är radikal men mitt hjärta är konservativt".

Vid en första genomläsningen kan boken framstå som lite rörig. Dess främsta förtjänst, det kollektiva greppet, kan också bli dess största svaghet. Att följa ett narrativ genom en person är enkelt; i kollektivbiografin är det mer ansträngande att identifiera den röda tråden. Avsaknaden av arbetarkvinnornas perspektiv kan också ibland kännas irriterande i all filantropisk välmening. De tusentals arbeterskor, som delvis utgör förutsättningarna för dessa högborgerliga kvinnors handlingar, går ansiktslösa genom biografin.

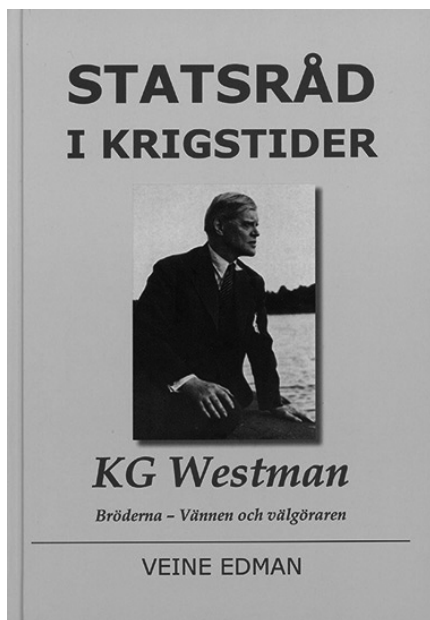
Trots det är denna inbundna biografi väl värd sitt epitet "kollektiv" och som utbildningshistorikern Donald Broady skriver i sitt efterord, är kollektivt vetenskapligt arbete inspirerande. Att tänka tillsammans och göra bruk av gemensamma data är förhoppningsvis på frammarsch inom humaniora.

Den fint formgivna boken är rikt il-

lustrerad med många intresseväckande foton av kvinnorna, omgivningarna och verksamheterna som beskrivs. Varje kapitel inleds med välvalt citat ur Clas Lundins bok *Nya Stockholm* från 1890, ett bra grepp att få läsaren att verkligen insupa tidens anda. Stockholm som en stad i förvandling illustreras även av kartor på insidan av pärmen, en från 1885 och en från 1930. Stadens expansion blir mycket tydlig.

Att forma en ny tid är en välskriven och faktadiger volym. De många intressanta detaljerna är väl placerade i sitt sammanhang av stark samhällelig förändring. Att låta kvinnornas arenor bestämma upplägget är ett fängslande grepp. Boken innehåller personporträtt och resonemang om vad kvinnorna hade för betydelse i samtiden, men författarna tar även på de retrospektiva glasögonen. Sekelskiftets tänkande och tyckande ledde både till emancipation och till mörka rasbiologiska inslag i den rationalitetssträvande samhällsbyggar-konsten. Det vetenskapliga hantverket är gott, hänvisningar rikliga och tydliga och de personer som figurerar i boken består rejäla presentationer. Boken är kort sagt en mycket läsvärd sammanfattning av ett väl utfört forskningsarbete.

Åsa Lilja

VEINE EDMAN

Statsråd i krigstider. K. G. Westman.
Bröderna – Vännen och välgöraren

Mjölby: Atremi, 2020. 315 sidor.

Postmästarsonen, bondeförbundaren och rättshistorikern Karl Gustaf Westman (1876–1944) var ecklesiastikminister i Hjalmar Hammarskjölds ”kungaregering” under första världskriget och justitieminister i Per Albin Hanssons samlingsregering under andra. Hans insatser som forskare har uppmärksammats i historiografiska sammanhang och hans nyckelroll i kohandeln 1933 liksom för inskränkningarna i rättsstaten under

andra världskriget är också välkända, men i Veine Edmans biografi föreligger för första gången en samlad framställning om personen K. G. Westman. Källmaterialet utgörs av Westmans egna anteckningar och den förtroliga brevväxlingen med Henric Westman, samt i hög grad av olika utgåvor av hans lärobok i historia för realskolan, *Fäderneslandets historia*.

Godsägaren Henric Westman i Linköping är en mycket viktig person i sammanhanget i sin roll som mecenat för K. G. Westman (som han inte var släkt med). K. G. Westman lånade sig igenom sina studier med hjälp av H. Westman som på så sätt var en förutsättning för den senare framgångsrika karriären. Bröderna Karl Allan, jordbrukare och riksdagsman, och diplomaten Karl Ivan har också framskjutna positioner i berättandet, vilket motiverar den extra undertiteln.

Westman var ombytlig i sina politiska ställningstaganden. Edman visar hur han som student var aktivist för bevarandet av unionen med Norge, om nödvändigt med militärmakt, men när det ”blivit allvar är KGs krigiska ordalag från september 1904 som bortblåsta”. (s. 46) Senare agiterade han för att Åland skulle bli svenskt och för stöd till Finlands nationella strävan, men ”[s]amme KG som under och strax efter första världskriget varit finlandsaktivist, var nu tjugo år senare den kanske

hårdaste kritikern av utrikesminister Slanders idealistiska, finlandsvänliga hållning". (s. 212 f.) Samtidigt som han var för det arvsmonarkiska statsskicket var han kritisk till den innevarande dynastin; han önskade regenter av andra kvalitéer och karaktärer än vad som stod till buds. Han kallade i ett brev till Henric Westman Oscar II för "den slemme", och i "fråga om tronföljaren, Gustaf V, drog han i ett annat brev '[...] den ingalunda glada slutsatsen, att Sverige åter fått en oduglig kung'". (s. 48) Samtidigt stod Westman både Gustaf V och särskilt drottning Victoria nära privat.

Westman var inblandad i bondetägsrörelsen, och medverkade i bondetägets festskrift med en text om bonden i Sveriges historia. Det är mot den bakgrunden man får förstå hans partitillhörighet i Bondeförbundet. "För historikern KG stod bonden i centrum. I sin vetenskap, i läroböckerna och i åtskilliga politiska tal betonade han samspelet i det förflutna mellan kungamakten och en självständig bondeklass. När kungarna sökt stöd hos bönderna hade det gått fosterlandet väl". (s. 115) Edman ser ursprunget till Westmans bondeidealisering i hans tidiga sommarvistelser på bondgård och besök hos backstugusittare som förmedlade folkliga trosföreställningar. I slutet av sitt liv arbetade han mycket med folklivsskildringar, och Westman "beskrev i ett riksdagsanfö-

rande traditionsinsamlingen som ett led i en pågående kulturkamp". (s. 123)

Westmans läroboksförfattande vittnar om förskjutningar i hans politiska tänkande. I 1910 års upplaga talades svepande om nordborna som "germaner" till vilka både de skandinaviska folken och stormakterna England och Tyskland förklarades höra. 1937 talades mer snävt om den skandinaviska folkstammen, vilket sätts i samband med inrättandet av det statliga rasbiologiska institutet 1922. När de rasbiologiska metoderna ifrågasattes i kammardebatten protesterade Westman: "Han såg i dessa metoder en nödvändig omsorg om folkstammen". (s. 164) 1934 lades ett lagförslag om steriliseringar fram och "lagutskottet, där KG var ordförande, tillstrykte med hänvisning till bland andra rasbiologiska institutet, som hade rådfrågats". (s. 162 f.) Lagen omfattade personer som ansågs psykiskt sjuka men utvidgades 1941 till att inkludera "asocialt levnadssätt". Westman "såg den nya lagen som ett steg framåt i att '[...] sanera den svenska folkstammen'". (s. 164)

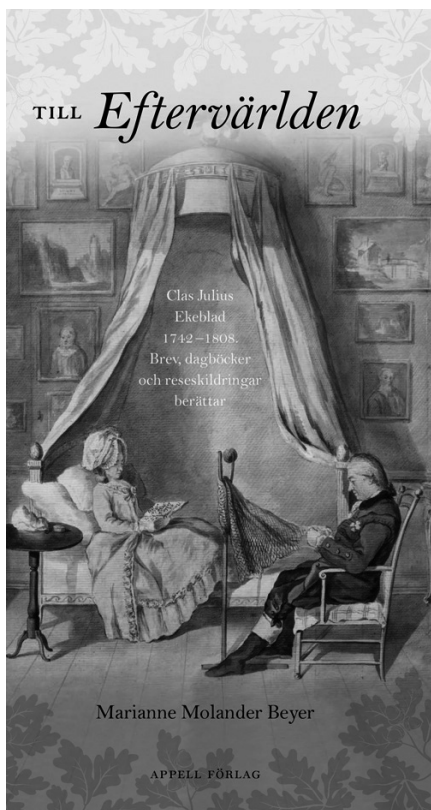
Edman föreslår att rasbiologernas framhållande av den svenska bondebefolkningen som kärnan i den svenska folkstammen fungerade som ett bete för Bondeförbundet. Att Westman i sina dagböcker ger tydliga uttryck för antisemitism förklaras med att han använde sig av schablonartade uttryck som var så etablerade att de ansågs okontroversiella

i samtiden. Något överslätande skriver Edman att Westman "var inte ensam om sin syn på judar, inte inom regeringen och inte utanför den. Men genom att sätta dem på pränt i dagboksanteckningarna gjorde han dem till en del av sitt eftermäle". (s. 275) Hans långvariga vänskap med Emma Zorn anföras som ett tecken på att Westman inte kunde vara en verklig antisemit. (s. 276)

Edman går i diskussion med flera historiker som behandlat Westmans gärning som justitieminister, och menar att bilden behöver nyanseras. "KGs maktutövning som justitieminister under krigsåren har granskats och bedömts av flera historiker. Av dem som får räknas till den moraliserande skolan har han inte bara bedömts, utan också mer eller mindre fördömts", skriver han. (s. 280) Hit hör bland andra Henrik Berggren och Klas Åmark. Startskottet för en moraliserande omtolkning av den svenska eftergiftspolitiken sägs vara Maria-Pia Boëthius bok *Heder och samvete*, som avfärdas som en "pamflett". Edman menar att Westman orättvist fått klä

skott för samlingsregeringens politik, för "[å]tminstone i stort var regeringen enig om att de tyskkritiska skrivierna måste dämpas för att inte provocera till repressalier eller krig. Ingrepp i tryckfriheten skulle därmed ha skett även om justitieministern varit en annan än KG", (s. 280) även om ingreppen kunde fått en annan utformning. Samtidigt, vilket tycks vara något av en motsägelse, framhävs Westmans personliga initiativ och engagemang i fråga om frihetsinskränkningar under hans ministertid, bland annat genom att föräldrad tryckfrihetslagstiftning dammades av med hjälp av Westmans rätthistoriska expertis, tyskkritiska tidningar beslagtogs och redaktörer åtalades och dömdes till fängelsestraff för artiklar kritiska mot Nazityskland och dess ledare, en hemlig säkerhets- och underrättelsebyrå som bland annat övervakade post och telefoni infördes och kommunister och radikala socialdemokrater sattes i arbetskompanier under värnplikten.

Oscar Söderholm

MARIANNE MOLANDER BEYER

Till Eftervärlden.

Clas Julius Ekeblad 1742–1808. Brev, dagböcker och reseskildringar berättar

Stockholm: Appell förlag, 2022.

184 sidor. Illustrerad.

I Sverige finns några få dagböcker bevarade från slutet av 1500-talet, men det var först under 1600-talet som vanan att föra journal blev mer utbredd. De som skrev dagbok vid den här tiden var främst män

i rikets tjänst, ämbetsmän eller militärer till professionen. Adelsn soner rustades med dagbok inför sina bildningsresor ute i Europa. Den vanligaste typen av dagbok under 1600- och 1700-talen var resedagboken. 1700-talet var också det århundrade då intresset för personhistoria väcktes till liv, vilket resulterade i en mängd memoarer, biografier och dagböcker. De skrevs vanligen av adelsmän under den gustavianska perioden, som hade fått en humanistisk bildning, goda kunskaper i det franska språket och tidiga insikter i konsten att föra sig i fina salonger.

En av dessa var Clas Julius Ekeblad (1742–1808). Han föddes som den ende sonen till hattpolitikern och kanslipresidenten greve Clas Ekeblad och hans hustru Eva De la Gardie. Familjen ägde godsan Mariedal och Lindholmen i Västergötland, Stola herrgård nära Lidköping samt Ekebladska palatset i Stockholm. Clas Julius Ekeblad undervisades av informator på Stola och fick lektioner i franska i Stockholm innan han vid 15 års ålder skrevs in vid Uppsala universitet. 1760 var han tillbaka i huvudstaden och umgängeslivet där. Somrarna tillbringade han på någon av lantegendomarna. 1763 utnämndes han till vicekorpral i Livdrabantkåren och fick som sådan hovtjänst vid slottet. 1765 tilldelades han kaptens fullmakt vid det franska infanteriregementet Royal Deux-Ponts. 1780 utnämndes han till kaptenslöjtnant och

sekundchef vid Livdrabantkåren. 1784 blev han landshövding i Skaraborgs län.

Marianne Molander Beyer är docent i franska och lektor i språkdidaktik vid Göteborgs universitet. Hon har under flera år forskat i svensk-franska relationer på 1700- och 1800-talen. Det var så hon kom i kontakt med Clas Julius Ekeblads brev och dagböcker, som inte tidigare har publicerats. Dagböckerna förvaras på Kungliga biblioteket, medan breven finns både där och på Riksarkivet. Clas Julius Ekeblad började skriva dagbok i samband med att han återvände till Stockholm efter sin utbildning i Uppsala. Dagboken består av 8 volymer, där del 1–6 omfattar åren 1760–1765, del 7 åren 1766–1770 och del 8 åren 1792–1807 med många luckor. Huvuddelen av dagboken är skriven på franska, medan de sista åren är på svenska. Beyer har valt att presentera dagboken i en berättande text, med citat på både franska och svenska.

Clas Julius Ekeblad var medveten om att de händelser han förmedlade skulle vara av intresse för eftervärlden. Det var eftervärlden som var den tilltänkta läsaren, inte hans samtid. Det gjorde att han kunde vara mera utförlig i sina beskrivningar av det han skildrar. Redan tidigt drogs han in i hovlivet och han blev så småningom vän med hertig Karl och en av Gustav III:s förtrogna. Hovet är den plats där en stor del av dagboken utspelar sig. Flera dagboksförfattare under 1700-talet har vittnat om hur hovet lade

beslag på aristokratin, som förväntades närvara vid slottet nästan alla veckans kvällar. Skvaller och intriger dominerade vardagen. Schismer inom kungafamiljen ledde till en brytning emellan Gustav III och änkedrottning Lovisa Ulrika. Försoningen kom inte förrän änkedrottningen låg på dödsbädden och den skedde på inrådan av Clas Julius Ekeblad. Han blev kallad till slottet när Gustav III blivit skjuten, men befann sig i Mariestad och hann inte fram. För att ge en sanningsenlig bild av Gustav III:s epok tecknade han porträtt i dagboken av kungen och hans innersta krets.

Sommaren 1762 gjorde Clas Julius Ekeblad en bildningsresa i västra Sverige och hans reseskildring illustreras med teckningar och akvareller. Han förvånas över hur dåliga vägarna är, på vissa ställen knappt farbara med broar som riskerar att rasa. Göteborg beskrivs som en av de vackraste städerna i landet. I jämförelse med Stockholm har köpmännen en stark ställning och Ekeblad bjuds in till deras palats och egendomar, ett unikt umgänge för honom då han annars uteslutande umgicks inom sin egen samhällsklass. Resedagboken redovisas i sin helhet, översatt till svenska, som bilaga i boken.

Efter några år av hovtjänstgöring var det dags för Ekeblad att bege sig utomlands. Mössorna hade vunnit riksdagsvalet 1765–1766, fadern hade fått lämna kanslipresidentposten och såg ingen framtid för sonen i Sverige. Han skick-

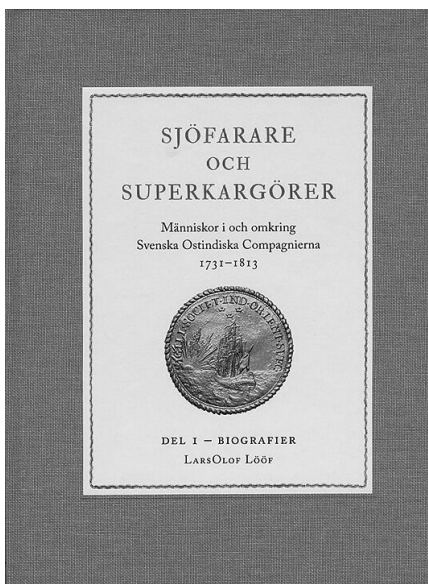
ades därför till Paris för militär utbildning i fransk tjänst. Med sig hade han ett rekommendationsbrev från kronprinsen till den svenska ministern Gustav Philip Creutz. Dagboksanteckningarna utomlands är sporadiska. Paris var en dyr stad och Ekeblad skuldsatte sig när han försökte anpassa garderob och manér för att passa in. Han tog tacksamt emot erbjudandet från Creutz om logi i det svenska minsterhotellet. I Creutz salonger träffade han berömda konstnärer och författare och presenterades för kungafamiljen i Versailles. Det var inte lätt att ta sig in i Paris högsta kretsar och Ekeblad längtade hem. Den politiska situationen förbättrades då hattarna återtog makten, vilket gjorde det möjligt att återvända till hemlandet.

Den unge Clas Julius Ekeblad blev lätt kär och hade många kärlekshistorier. Den som till sist vann hans hjärta var Britta Horn, som var hovfröken hos änkedrottning Lovisa Ulrika och tidigare haft en förbindelse med hertig Karl. 1775 gifte sig Ekeblad med Horn på Fredrikshovs slott enligt den ritual som fanns för hovfröknar. Britta bar drottningens juveler och krona och leddes av henne till bröllopet medan Ekeblad eskorterades av kungen. Adelns äktenskap vid den här tiden utgjordes för det mesta av resonemangsäktenskap, men dessa två gifte sig av kärlek. Större delen av året levde de åtskilda då Ekeblad på grund av hovtjänst vistades i huvudstaden medan

hans hustru skötte lantegendomarna. De korresponderade via brev. Inte förrän han blev landshövding i Mariestad krympte det geografiska avståndet till hustrun. Ändå slutade äktenskapet i en tragedi då Britta i ett anfall av sinnesförvirring begick självmord.

Boken har ett behändigt format och är vackert utformad med ett omslag som föreställer en interiör från Stola där Clas Julius Ekeblad tillverkar ett fiskenät medan hustrun Britta läser en bok under rofyllda former. Akvarellen målades av Lorentz Svensson Sparrgren under hans besök på herrgården 1783. Det är inte ofta som en dagbok från 1700-talet publiceras och Beyer har gjort ett storartat arbete genom att lyfta fram hovmannen Clas Julius Ekeblad i offentligheten. Tillför dagboken ny kunskap om den gustavianska perioden? Tyvärr inte, däremot får läsaren en nyanserad bild av författaren. Bidragande till det är att Clas Julius Ekeblad skriver om sina tankar och känslor och hur han uppfattar sin omgivning och vad han upplever. Trots få sidor är boken innehållsrik och att redovisa dagboken i en berättande text gör den mer tillgänglig för läsaren. Men det finns också en fara med att presentera en dagbok på det sättet. Författaren måste göra ett urval av vad som ska tas med och jag kan inte låta bli att undra vad som har valts bort från den ursprungliga texten.

Carina Gunnarsson

LARSOLOF LÖÖF

Sjöfarare och superkargörer:
Människor i och omkring Svenska
Ostindiska Compagnierna 1731-1813.
Del I - Biografier

Göteborg: Riksarkivet i Göteborg, 2021.
592 sidor. Illustrerad

Svenska Ostindiska Compagniet (egentligen flera på varandra följande bolag) var på sin tid Sveriges mest uppmärksammade och vinstgivande företag. Dess historia har ett skimmer av främmande högkulturer och äventyr på de stora haven. Företaget har rentav gått in i Sveriges litteraturhistoria genom Jacob Wallenbergs bok *Min son på galejan*.

Det skrevs mycket om kompaniet redan i samtiden, och strömmen av böcker i ämnet har fortsatt att flöda. Föreliggande stora och omfångsrika lunta, förnämligt formgiven av Wilhelm Lööf, hör till de böcker, som inte kommer att ersättas av efterföljande arbeten. Detta storverk kommer helt enkelt att bli ett standardverk i Sveriges äldre personhistoria. Boken är ett personhistoriskt uppslagsverk, som behandlar 1718 anställda, uppdelade kapitelvis i: direktörer och ägare, landbaserade tjänstemän, superkargörer, assistenter och skeppsskrivare, sjöbefäl – kaptener, sjöbefäl – styrmän, sjöbefäl – övriga, skeppspredikanter, fältskärer och övriga sjöfarande med flera. Matrosar och skeppshantverkare ingår dock inte. Boken är försedd med register över gårdar, bolag, porslin, statsöverhuvuden, kompaniets kinesiska kontakter och andra personer.

I sitt arbete på Göteborgs stadsmuseum, som är inrymt i Ostindiska kompaniets stora palats vid stora hamnkanalen, kom Lars Olof Lööf att ofta möta både Göteborgs fotografer och folk, som hade varit knutna till Ostindiska kompaniet. Lööf har skrivit en värdefull bok om Göteborgs fotografer, och nu har han alltså lagt fram en tungt vägande skrift om kompaniets anställda. För personhistoriker och släktforskare är detta en guldgruva, som kommer att bli mycket anlitad i forskningsarbetet. Detta är grundlig och djupgående forskning.

Författaren har varit stamkund på Landsarkivet (nu Riksarkivet) under många år och kan därför lägga fram utförliga biografier över kompaniets anställda. Överraskande lite av allt detta har varit känt tidigare. För adelsmän och skeppspräster har uppgifter tidigare funnits att tillgå i tryckta skrifter, men Lööf har mer att bidra med. Han har varit outtröttlig, när det gäller att spåra porträtt av personerna, kinesiskt porslin som har tillhört dem, böcker, skrivna handlingar och andra ägodelar med anknytning till dem, gravstenar och minnestavlor. Bildmaterialet är av mycket hög klass. Ett och annat porträtt har varit känt tidigare, men porträtten är mycket bättre avfotograferade och mycket bättre återgivna i tryck än i tidigare publikationer. Inte ens personer med tämligen flyktiga kontakter med kompaniet förbises. Skalden Bengt Lidner seglade ut som jungman 1776 men lämnade sin ostindiefarare redan i Kapstaden och tog sedan första bästa kompaniskepp tillbaka. Inte desto mindre är han med i Lööfs storverk – rentav på bild.

Boken kommer i första hand att användas som biografiskt uppslagsverk, men den kommer också att leda till ytterligare forskning. Släktforskarna hittar här hänvisningar till bouppteckningar och andra källor, som många av dem säkert kommer att undersöka närmare. När man läser biografierna, märker man snart vissa tydliga mönster. Väldigt

många av de anställda har släktingar, som likaså har varit knutna till kompaniet. Väldigt många av de anställda har inte bara dyrbart kinesiskt porslin i sitt bohag utan även andra dyrbarheter. Åtskilliga av de anställda har ägt gårdar eller rentav herresäten vid sin död. De anställda var välbetalda, och den, som förstod att sköta pengar, kunde bli välbärgad. En undersökning av de anställdas förmögenhetsutveckling skulle alltså kunna bli givande. En och annan av de anställda avled under de långa resorna till främmande länder med ett helt annat klimat, men dödligheten förefaller inte att ha varit stor. Kan man jämföra med dödligheten inom den övriga handelsflottan? Jag skulle tro, att dödligheten var störst inom örlogsfloTTan, men vetenskapliga undersökningar behövs innan man kan säga någonting med bestämdhet. Här finns med andra ord många forskningsuppgifter, som med stor sannolikhet kan visa sig vara givande. LarsOlof Lööf är inte bara en framstående faktasamlare utan även en skicklig analytiker. Kanske kommer han att ta upp vissa av dessa frågeställningar i den andra delen av boken.

Genom läsning av historisk litteratur och genom egen forskning känner jag redan till en och annan av de behandlade personerna. Jag har dock inte kunnat upptäcka några fel. Lööf tycks ha gått till väga med sedvanlig grundlighet och noggrannhet. Tyvärr finns inte något

samlat arkiv från de ostindiska kompanierna bevarat, men givetvis kan man samla in uppgifter från andra arkiv. Just detta har LarsOlof Löf gjort. Han har

skapat en viktig arkivöversikt och en sammanfattning om kompaniernas anställda.

Lars Gahrn

MARTIN ERICSSON

Vetenskapen som försvann.
Svensk rasforskning efter 1935

Lund: Arkiv förlag, 2023.
313 sidor. Illustrerad.

Forskningen om den svenska rasforskningen har huvudsakligen behandlat slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Därför är det välkommet att historikern Martin Ericsson nu skrivit en läsvärd bok om den rasforskning som fortsatte att bedrivas under mitten av 1900-talet: *Vetenskapen som försvann. Svensk rasforskning efter 1935*. En föreställning Ericsson vill utmana är att svensk rasforskning huvudsakligen be-

drevs vid det rasbiologiska institutet. Den personhistoriskt intresserade kan läsa om en rad forskare, bland andra: Gaston Backman, Rolf Nordenstreng, Lars Beckman, Jan Arvid Böök, John Takman, Arne Müntzig, Bengt Hubendick, några verksamma inom det rasbiologiska institutet eller dess efterföljare, Institutionen för medicinsk genetik, andra verksamma i andra akademiska miljöer.

Med rasforskning menar författaren forskning ”som syftar till att dela in mänskligheten i biologiskt avgränsade grupper och som beskriver dessa med ordet ”ras”, eller som syftar till att genom vetenskapliga metoder kritiskt granska rasindelningar som tidigare forskare gjort”. Ericsson vänder sig också mot det vanliga synsättet att avfärda denna forsknings som pseudovetenskaplig. Med dagens vetenskapliga krav kan mycket av den äldre rasforskningen ses som ovetenskaplig. Ericssons poäng är att istället se denna forskning som vetenskap, eftersom den på sin tid och i sin miljö uppfattades som just sådan. I det perspektivet blir den svenska rasforskningen intressant.

Med denna syn på vad som var rasforskning kommer Ericsson fram till att det bedrevs sådan i Sverige åtminstone fram till slutet av 1960-talet. Det är ett intressant resultat. En vanlig uppfattning har tidigare varit att denna typ av forskning kulminerade med Herman

Lundborgs verksamhet och sedan ebba-
de ut under andra halvan av 1930-talet
när han lämnade posten som chef för
rasbiologiska institutet. Ericsson hävdar
att det, något förenklat, fanns två olika
traditioner inom den svenska rasforsk-
ningen under hans undersökningsperi-
od. Den äldsta var den som utgick från
Lundborg och hans föregångare. Här
fortsatte forskarna att laborera med en
detaljerad typologi av "raser" inte endast
globalt utan även inom Europa och till
och med inom olika delar av Sverige.
Det ansågs inte endast finnas yttre olik-
heter utan även mentala skillnader mel-
lan raserna, som värderaderas hierar-
kiskt. Forskningen följdes ofta rasistiska
schabloner om olika folkslag och en ide-
alisering av en tänkt överlägsen nordisk
ras. Blandning av raserna genom äkten-
skap ansågs problematiskt för individen
eller till och med farlig för hela samhäl-
let som hotades av "degenerering". Den
metod som användes för att klassificera
raserna var att mäta och dokumentera
det yttre: skallmätning och dokumen-
tation av hår och ögonfärg, längd med
mera. Det skedde också en omfattande
fotografering av människor. Forskarna
menade att man därmed kunde avgöra
vilken rastyp enskilda individer hörde
till.

Den som främst förde vidare denna
typ av rasforskning var Bertil Lundman
(1899–1993). Han studerade under 1920-
och 30-talen bland annat teologi och

geografi i Uppsala. På somrarna började
han på egen hand resa runt i Dalarna för
att studera människors hår- och ögon-
färg, olika kroppsmått och utseenden.
Efter flera års resor och dokumenta-
tion av tusentals personer, resulterade
det hela 1945 i en doktorsavhandling
om *Dala-Allmogens antropologi*. Av-
handlingen innehåller resonemang som
idag verkar härresande, bland annat om
vilka olika raser som finns och har fun-
nits i Dalarna, liksom om olika histo-
riska migrationsströmmar, som att det
i landskapet skulle finnas kvar ättlingar
till stenålderns Cromagnonmänniskor.
Både avhandlingen och Lundmans ef-
terföljande skrifter fick kraftig kritik
men försvarades också av olika forskare.
Efter några år blev Lundman kritiken
till trots docent i fysisk antropologi med
rätt att undervisa och examinera i detta
ämne vid Uppsala universitet, vilket han
fortsatte med till pensioneringen 1966.
Lundman var således verksam utanför
rasbiologiska institutet.

Enligt Ericsson var Lundman inte or-
ganiserad nazist, men han hade både före
och efter andra världskriget kontakter
med nazistiska och högerextrema fors-
kare, och han rörde sig politiskt i mil-
jöer med ultranationella och fascistiska
aktörer. Lundmans skrifter innehåller
också rasistiska utsagor om olika folk-
grupper som romer och svarta personer
från Afrika liksom en hög uppskattning
av den "nordiska rasen".

En annan person som också får stort utrymme i boken är Gunnar Dahlberg (1893–1956). Han var läkare och ersatte 1935 Herman Lundborg som chef för Rasbiologiska institutet. Dahlberg var både vetenskapligt och politiskt en motpol till den tradition av rasforskning som utgick från Herman Lundborg, och som fick en fortsättning med Bertil Lundman. Redan före andra världskriget skrev och uttalade sig Dahlberg mycket kritiskt mot nazismen och dess rasforskning. Politiskt var han närmast socialdemokrat. Under Dahlbergs första tid som chef för rasbiologiska institutet lades forskningen om mot medicinsk genetik och när kriget bröt ut började Dahlberg åter att publicera skrifter mot nazismens rasläror. Däremot förkastade han inte rasbegreppet som sådant. Tvärtom menade han att olika befolkningsgrupper uppvisade skillnader av ärftlig natur som det var nödvändigt att forska om. Men samtidigt varnade Dahlberg för en övertro på rasbegreppet liksom för alltför detaljerade rasindelningar med föreställningar om en nordisk ras. Han betonade vidare att det främst var de yttre fysiska skillnaderna som gick att mäta på ett tillförlitligt sätt.

Det är också från Dahlberg som den andra traditionen av rasforskning som Ericsson urskiljer, utgår. Denna inriktning erkände alltså att det fanns olika raser och att det var meningsfullt att bedriva forskning om dessa. Däremot

vände man sig mot den äldre detaljerade rasindelningen, och idéer om en överlägsen nordisk ras. Rasskillnader fanns främst på en övergripande statistisk nivå, men det fanns samtidigt variationer inom varje ras. Det gick inte heller att placera in individer i olika rasgrupper utifrån yttre attribut som tidigare skett. Rasblandning sågs som helt oproblematiskt. Mentala skillnader mellan raserna uteslöts inte på statistisk nivå men borde inte betonas då de ansågs svåra att mäta eller bevisa. Framförallt fanns inga mentala rasskillnader som kunde motivera negativa omdömen om eller diskriminering av vissa befolkningsgrupper.

1956 dog Gunnar Dahlberg och ersattes som chef för rasbiologiska institutet av läkaren och forskaren i genetik Jan Arvid Böök (1915–1995). I slutet av 1950-talet omorganiserades sedan institutet till Institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet. Medicinsk genetik var också det som Böök främst forskade om. Däremot fortsatte en annan genetiker, Lars Beckman (1928–2005), med viss rasforskning in på 1960-talet, bland annat om samerna och de svenska romerna. Beckman är nog det främsta exemplet på hur rasforskningen fortsatte in på 1960-talet, men i samma tradition som Gunnar Dahlberg verkat. Beckman trodde också på existensen av olika raser, men grupperade dem inte i någon hierarki, uttalade sig inte om några mentala skillnader dem emellan

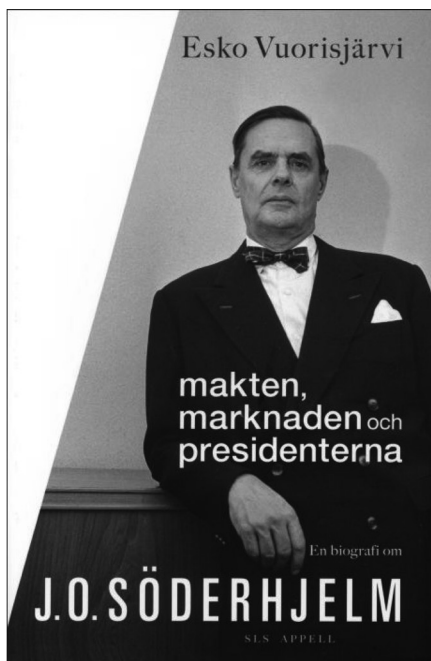
och i hans texter återfinns inga rasistiska schabloner. Liksom Dahlberg var han socialdemokrat. Beckman förnyade också rasforskningen metodologiskt genom att börja med blodgruppsanalyser.

Det mest intressanta med Ericssons bok är att han kan visa att själva rasbegreppet inte problematiserades i forskningen och den allmänna debatten förrän framåt 1970-talet. Tron att det var meningsfullt att forska om olika raser var tvärtom själva utgångspunkten för båda traditionerna av rasforskning. Däremot var skillnader som framgått i övrigt stora. Bertil Lundmans forskning fortsatte att vara uttalat rasistisk med en värderande hierarki av raser, och negativa schabloner av vissa befolkningsgrupper, allt kombinerat med högerextrema sympatier och nätverk. Lundman och hans forskning blev dock alltmer marginaliserad och kritiserad under decennierna efter kriget. Det motsatta kan nog sägas om den forskningsinriktning som utgick från

Gunnar Dahlberg och som bland andra Lars Beckman fortsatte med. Dessa forskare hade en betydligt mer etablerad och accepterad ställning än Lundman. Trots att de också trodde på existensen av olika raser uppfattades deras forskning som fullt legitim och snarast antirasistisk. Till det bidrog säkert att de tongivande forskarna verkar ha haft sina politiska sympatier till vänster.

Ericssons bok är både intressant och lättläst. Avslutningsvis frågar man sig ändå vad som sen hände med rasforskningen. Ericsson skriver kort om att det var först på 1970-talet som själva rasbegreppet som sådant började ifrågasättas. Man kan inte begära att Ericsson skulle ha undersökt även den saken, men det framstår som en angelägen framtida forskningsuppgift att följa hur rasbegreppet under slutet av 1900-talet började problematiseras och utmönstras.

Björn Furuhagen

ESKO VUORISJÄRVI

Makten, marknaden och presidenterna. En biografi om J. O. Söderhjelm.

Översättning: Tobias Pettersson.

Helsingfors/Stockholm: SLS & Appell förlag, 2024. 320 sidor. Illustrerad.

Johan Otto Söderhjelm (1898–1985) var en av de sista av sin sort. Under ett aktivt liv som industriman och näringslivsföreträdare spelade han också en aktiv roll i den nationella politiken. Under sjutton år representerade han Svenska Folkpartiet i Finlands riksdag; sex gånger blev han utsedd till justitieminister i olika

regeringar, första gången i oktober 1939, vid ett tillfälle (1962–63) inträdde han som andre finansminister. Innan den politiska karriären tog fart, hann han ett kort tag fungera som justitieombudsman. Jurist var han till sin bildningsgång, med en doktorsavhandling – på franska – om Ålands demilitarisering och neutrala ställning som han klarade av i unga år. På 1920- och 1930-talet drev han advokatpraktik, med inriktning på affärsjuridik.

Man kan nog säga att J. O. Söderhjelm föddes med guldsked. Fadern Werner var en framstående språkforskare som blev den självständiga republikens första sändebud i Stockholm. Fastern Alma gjorde sig ett namn som historiker, utsågs till Finlands första kvinnliga professor (1927) och umgicks under senare delen av sitt liv i Stockholms societetskretsar. Det aristokratiska arvet gick väl aldrig riktigt ur J. O. Söderhjelm, som till skillnad från sin fennomanske fader hade en tydligt svenskspråkig och nordisk orientering. Den hållningen var inte uppskattad i alla inhemska läger. Ändå placerades han på nyckelpositioner inom både politik och ekonomi. En viktig plattform etablerade han 1934, då han blev verkställande direktör för ett bolag, i vilket finska staten ingick ett koncessionsavtal med brittisk-kanadensiska intressen, för nickelutvinning i Petsamo. När tyska intressen efter några år försökte överta

ägarandelar i företaget, satte han ned foten. Avtal ska hållas!

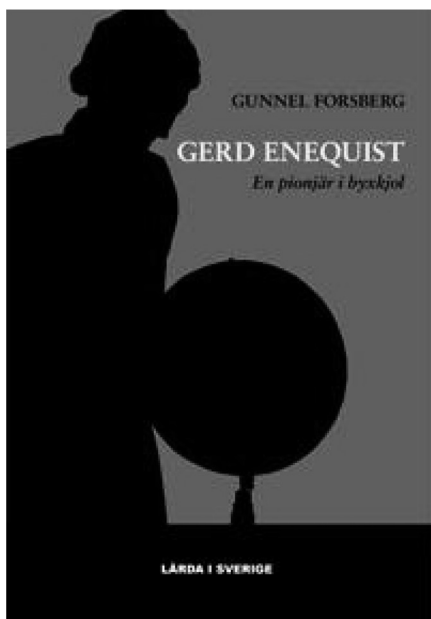
Efter vinterkriget utsågs Söderhjelm till ombudsman (högsta tjänsteman) för den finska skogsindustrins branschorganisation, viktig som exportfrämjare för denna basnäring, en befattning som han skulle inneha i tjugo års tid. Under fortsättningskrigets sista år anslöt han sig till den så kallade fredsoptionen som önskade en snar förhandlingsuppgörelse med Sovjetunionen. Sitt säkert viktigaste politiska uppdrag fick han av president Paasikivi, vilken 1948 utsåg honom till medlem av den delegation som under dåvarande justitieminister U. K. Kekkonen skulle överlägga med ledningen i Moskva om de framtida relationerna mellan de bägge länderna. Att den så kallade VSB-pakten fick en för Finland relativt förmånlig utformning tycks i avgörande delar ha varit Söderhjelm's förtjänst. Kekkonens kontakter, länge hemlighållna, med de sovjetiska säkerhetsorganen spelade givetvis också en roll.

Esko Vuorisjärvi's Söderhjelm-biografi *Makten, marknaden och presidenterna* penetrerar ett kanske något förbiset – och i Sverige okänt – individuellt öde på toppnivå, samtidigt som den ger

en sakkunnig framställning av det finska samhället och den finska särarten under vad som måste betecknas som en kombination av uppbyggnadsskede och överlevnadskamp. Den svenska utgåvan är något bantad i förhållande till det finskspråkiga originalet, ändå imponerande detaljrik, med författarens/forskarens överväganden klart redovisade. Kopplingen mellan ekonomi och politik var under hela epoken stark, inte minst under 1950-talet, då särskilt icke-socialistiska riksdagspartier gynnades av finansiellt stöd från näringslivet på ett häpnadsväckande generöst sätt – i syfte att mota den starka yttervänsterns inflytande. Söderhjelm tycks ha ansett att vissa tiggare var väl "framfusiga".

Boken är elegant avfattad och överförd till idiomatiskt ren svenska. Någon gång kan man studsas, som när handelskammare blir handelsförening, handelsattaché blir kommersiell sekreterare och J. K. Paasikivi får den honorära titeln regeringsråd istället för statsråd. Sådant är petitesseer. Denne anmälare har under läsningen varit med om ännu en lektion från det urstyva finska historikersamfundet.

Anders Björnsson

GUNNEL FORSBERG

Gerd Enequist.

En pionjär i byxkjol

Stockholm: Bokförlaget Langenskiöld och Kungliga Vitterhetsakademien. Serien Lärda i Sverige, 2021. 315 sidor. Illustrerad.

Gerd Enequist var den första kvinnan att utses till professor vid Uppsala universitet (1949) och därtill den första kvinnan att utses till professor i ämnet kulturgeografi. Gunnel Forsberg, den andra kvinnan att utses till professor i kulturgeografi (i hennes fall vid Stockholms universitet), har skrivit en medryckande, insiktsfull och djuplodande

biografi över denna pionjär. Arbetet bygger till stor del på Gerd Enequists efterlämnade, omfattande arkiv och är rikt illustrerat.

Född 1903 växte Gerd Enequist upp i Luleå där fadern var lanträntmästare. Familjen hade dock sina rötter på Gotland, och Gerd Enequist behöll starka band till ön under hela livet. I familjen fanns två flickor och två pojkar. Det var inte självklart att flickorna skulle ta studenten, men en klarsynt lärare gick hem till föräldrarna och övertalade dem att ge Gerd denna möjlighet. Efter några år i Göteborg hamnade Gerd sedan som student i Uppsala där hon blev kvar och gjorde akademisk karriär. Hennes liv präglades av dålig hälsa: hon hade en ovanlig och handikappande tarmsjukdom som bland annat gjorde henne mycket känslig för stress. Hon gifte sig aldrig och hade inga barn men närde en stark längtan att få ett fosterbarn att ta hand om. Hon hade många nära vänner, vilket brevmaterialet belyser. Gerd Enequist avled 1989 och ligger begravd på Visby östra kyrkogård.

Forsbergs arbete är mer än bara en levnadsteckning. Det rymmer även en initierad analys av hur ämnet kulturgeografi utvecklades under 1950- och 1960-talen samt vilken roll Gerd Enequist spelade i sammanhanget. Enequist hade en bakgrund inom humaniora och skrev sin doktorsavhandling om Nedre Luledalens byar. Inför disputationen

uttryckte hon själv oro för om detta ämne skulle kunna accepteras som geografi – vid denna tidpunkt (1937) hade naturgeografi och kulturgeografi nämligen inte skilts åt. Senare kom Enequist att spela en central roll i de, som Forsberg uttrycker det, ”hårda men berikande ämnesstrider” vilka ledde fram till att kulturgeografin definierades som ett samhällsvetenskapligt ämne och fick tydliga disciplinära konturer. Kort efter det att hon utnämnts till professor fick Enequist dessutom i uppdrag från Samhällsvetenskapliga forskningsrådet att utreda vilken forskning som behövdes för att möjliggöra effektiv samhällsplanering. Uppdraget ledde till att kulturgeografin fick en central roll inom så kallad planeringsvetenskap, men Gerd Enequist insåg också att planeringsprojektets magnitud krävde tvärvetenskapliga samarbeten inom hela det samhällsvetenskapliga fältet. Forsberg polemiserar här mot ekonomhistorikern Pär Wikman som i sin doktorsavhandling (2019) utnämner Torsten Hägerstrand och Sven Godlund till de viktigaste aktörerna under denna fas medan Gerd Enequist framställs som någon som försatt möjligheten att göra Uppsala universitet till ”navet som den planeringsinriktade geografin rörde sig kring” (s. 19). Forsbergs djuplodande analys av Gerd Enequists efterlämnade papper visar i själva verket hur viktig hon var som idégivare och organisatör. Det var

till exempel Enequist som introducerade Walter Christallers inflytelserika centralortsteori för svenska geografer.

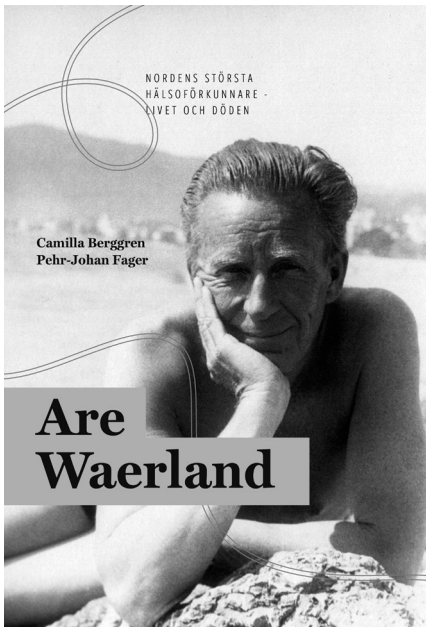
Forsberg för också en lågmäld men tydlig polemik mot hur historikern Hanna Markusson Winkvist i sin doktorsavhandling (2003) framställer några tidiga kvinnliga akademiker, bland andra Gerd Enequist. Markusson Winkvist menar att Enequist förnekade att det fanns en hierarkisk könsstruktur inom akademien och i stället bara framhöll dess könsneutralitet. Som förklaring anger Markusson Winkvist att ett erkännande av hierarkin skulle ha medfört att Enequist tvingats erkänna sin egen underordning inom systemet, och därmed undergrävt sin trovärdighet som professor (s. 18). Här kastar Forsbergs biografiska metod nytt ljus över Enequists förhållningssätt och visar på andra och, som jag ser det, bättre förklaringar. För det första var Gerd Enequist en person med utpräglad känsla för det humoristiska i tillvaron; detta blir uppenbart genom bokens alla brevcitat. När hon därför avfärdade hur hon blivit behandlad i vissa sammanhang så bottnade det förmodligen mer i hennes känsla för det dräpliga i situationen än i en oförmåga eller ovilja att se sig själv som diskriminerad (s. 278). För det andra visar Forsberg att Gerd Enequist var optimist. Hon insåg att akademien länge varit och fortfarande var en ytterst ojämlig värld, men hon var övertygad om att den just nu höll på

att förändras till det bättre och hon ville ge sitt bidrag till denna förändring. Hon hade inte skygglappar inför ojämlikheten, såg den men valde att vara hoppfull inför framtiden (s. 88). Det är följdriktigt att hon rekryterade kvinnliga doktorander och gjorde institutionen i Uppsala mer jämställd än motsvarande institutioner runt om i landet. För det tredje betonade Gerd Enequist kvinnors skyldigheter snarare än rättigheter. De som fått möjlighet att börja studera på universitetet borde fullfölja studierna och göra utbildningen fruktbar i samhället, inte låta giftermål bli en förevändning för att försvinna från yrkeslivet (s. 88). För den som inte ser kvinnors roll inom akademien som en rättighetsfråga blir det svårt att tänka i termer av diskriminering – diskriminering handlar ju om att förneka någon en rättighet. Det är inte uppenbart hur betoningen av skyldigheter snarare än rättigheter ska förklaras. Möjligen ska den ses i ljuset av Gerd

Enequists kristna tro, som Forsberg lyfter fram på ett inklämmande sätt.

Gunnel Forsberg karakteriserar Gerd Enequist som en mångbottnad och mångfacetterad person. Trots sin sjukdom och trots att hon tveklöst utsattes för orättvisor lyckades Enequist förvalta sitt uppdrag: att utveckla och leda ämnet kulturgeografi under en för ämnet formativ fas. På ett genialt sätt utnyttjade hon kartan som verktyg i arbetet *Atlas över Sverige*. Hon var en inspirerande handledare och lärare, en lärare vars ledstjärna var att aldrig överskatta studenternas förkunskaper och aldrig underskatta deras förmåga (s. 202). Forsberg har styrts av viljan att "bli du" med Gerd Enequist. Hon har verkligen lyckats med detta, och dessutom har hon tecknat en viktig del av 1900-talets svenska vetenskapshistoria med precision, konkretion och suverän överblick.

Maria Ågren

CAMILLA BERGGREN &
PEHR-JOHAN FAGER

Are Waerland.

Nordens största hälsoförkunnare
– livet och döden

Västerås: Arebe Group AB, utan angivet
tryckår. 287 sidor. Illustrerad.

Paul Henrik Fager, alias Are Waerland (1876–1955) blev under några decennier i mitten av 1900-talet rikskänd i Sverige liksom i hemlandet Finland – och kanske även i övriga Norden – som idog hälsoförkunnare i tal och skrift. Hans ”program för en hälsodag” omfattade rörelse och motion, vegetabilisk kost, helst

i obehandlad form som ”råkost”, sparsamt med salt och socker samt avstående från tobak, alkohol och kaffe. Han åstadkom något av en folkrörelse och ”Waerland-klubbar” uppstod i snart sagt varje större svenskt samhälle. Han reste själv land och rike runt och predikade på tydlig och välklingande finlandssvenska sitt hälsoevangelium och samlade mestadels fullt hus. Han skrev otaliga artiklar och ett 60-tal böcker i skiftande format, av vilka ett 40-tal berörde hälsofrågor, de övriga mestadels filosofi och psykologi. Are Waerland torde ha gjort sig väl förtjänt av en biografi.

En sådan föreligger nu. Av de båda skribenterna presenterar sig Camilla Berggren som finländsk journalist och fackboksförfattare och Pehr-Johan Fager som utbildad inom kemi och biologi. Berggren har blivit uppfödd på ”waerlandkost”, vilket kanske även gäller Fager, en brorson till Waerland.

Tidigare försök att bioografera Are Waerland har förekommit. Den svenske läkaren Rolf Ahlén utgav 1988 en bok, *Are Waerland – vision och illusion*, som han själv betecknar som ”en biografisk skiss” men som så gott som helt uppehåller sig vid Waerlands kostideer och allmänna livssyn. Utöver kampen för folkhälsan hann Fager/Waerland emellertid med åtskilligt annat under sin långa levnad. I den aktuella skriftens förord påtalas avsaknaden av ”en heltäckande biografi”. Det låter lovande

– men har författarna verkligen lyckats åtgärda denna brist?

Som antytts var Fager/Waerland mångsidigt verksam. I sin ungdom var han en skicklig fotograf, som med sin lådkamera, införskaffad 1896, fångade talrika både interiöra och exteriöra miljöer i sin hembygd, vilka hans insats förutan förblivit odokumenterade. Den finländske mästefotografen Vidar Lindqvist har publicerat ett antal praktverk om staden Ekenäs, den kanske "svenskaste" av Finlands städer. Ekenäs, numera en del av Raseborg, grundades 1546 av Gustav Vasa och var Paul Fagers födelse- och uppväxtort. Lindqvist betygar det höga värdet av den Fager-ska bildsamlingen, som han i rikt mått utnyttjat i sina bokverk och som nu lär finnas tillgänglig på museet i Ekenäs. Flertalet bilder i denna samling har Paul Fager som upphovsman, de övriga – med samma kamera – brodern Carl Michael Fager (1880–1929), som för övrigt också nyligen blivit föremål för en biografi.

Som student vid universitetet i Helsingfors, med historia och filosofi som huvudämnen, tillhörde Paul Fager Nylands nation (eller Nyländska avdelningen, som den då benämndes). Han var under Finlands ofärdsår kring sekelskiftet 1900 synnerligen aktiv i avdelningens folkbildande verksamhet liksom i dess ledande roll i kampen mot Bobrikov-regimen och för Finlands frigörelse från det ryska imperiet.

När Manfred Björkquist 1917 grundade Sigtunastiftelsen kallade han Waerland (som 1912 blivit svensk medborgare och samtidigt bytt namn) till att ingå i Sigtuna folkhögskolas första lärarkrets. Waerlands tid i Sigtuna blev kort men intensiv. Han undervisade i flera ämnen, skrev artiklar och höll föredrag och han tjänstgjorde tidvis som Björkquists ställföreträdare.

Waerland skrev 1924 en bok om det så kallade Hammarbymordet (*När län-karna brista*), vilket kostade honom tre månader i fängelse och 10.000 kr i skadestånd för missfirmelse. Två år senare skrev professor Vilhelm Lundstedt, en av dåtidens mest kända svenska jurister, boken *Hammarby och lagarnes helgd* (1926), i vilken han riktade stark kritik mot såväl utredning som rättegång i det aktuella målet. Boken utgjorde ett indirekt stöd för Waerland.

Allt detta och annat därtill behandlar emellertid Berggren och Fager tämligen sparsamt eller inte alls i sin bok. Fängelsevistelsen beskrivs visserligen med stöd av talrika brevutdrag men om Lundstedts bok och den debatt den gav upphov till finner man intet. Lundstedt själv omnämns i förbigående men kallas då Lundström! Det är tveklöst så att Waerland själv ansåg den hälsofrämjande verksamheten som sitt väsentliga livsverk men av en levnadsteckning förväntar man sig dock att också övriga verksamheter tilldelas rimlig uppmärksamhet.

Boken är en journalistisk produkt, på gott och – måhända även mindre gott. Den är flinkt skriven på lättflytande språk men brister understundom i exakt-het, exempelvis vid återgivning av boktitlar. Disposition och rubriksättning är delvis förvirrande liksom resonemangen kring de många doktorstitlar, som prydde Waerlands visitkort. Det anges därvid att någon avhandling ”inte finns bevarad” – naturligt nog eftersom någon sådan aldrig skrevs. Waerlands studier vid olika universitet (Helsingfors, Uppsala, Edinburgh, London, Paris) torde ha inskränkt sig till åhörande av allmänt tillgängliga föreläsningar, vilka givetvis ingalunda skall underskattas som kunskapskällor. Men några seminarieövningar, tentamina eller examina var det ej fråga om. Doktorstitlarna har tillkommit *honoris causa*. De hedrande universiteten är med något undantag ej namngivna. Detsamma gäller ”Londons och Englands största expert på dietens område”, som uppges ha tillhört Waerlands vänkrets. Och den ”naturvetenskapliga elit”, med vilken han under upprepade Englandsvistelser skall ha diskuterat hälsofrågor, förblir anonym.

Självbiografiska uppgifter i några av Waerlands egna böcker anammas alltför okritiskt. Ett exempel: I boken *In the cauldron of disease* (1934), sedermera översatt till svenska under titeln *I sjukdomarnas häxkittel* (1952) spelar en nära anhörig till Waerland en viss roll, refere-

rad av författarna. I originalet betecknas denne som ”uncle”, i översättningen som ”farbror” och i biografin som ”morbror”. Någon vare sig farbror eller morbror som skulle kunna motsvara beskrivningen existerade dock inte. Onkeln får anses ingå i författarens *licentia poetica*. Men den intressanta Fagersläkten, känd sedan 1600-talet, liksom Waerlands familj- och vänskapsförbindelser med samtida finländska industri- och kulturkretsar vore väl värda ett åtminstone översiktligt omnämnande.

Ett synnerligen värdefullt inslag i boken utgör de återgivna brevvutdragen från Waerlands ungdomstid och framåt. Familjen Fager var en flitigt brevskrivande krets. Sedan fadern, konsul Fager i Ekenäs, avlidit rapporterade Paul och hans fem syskon, under olika perioder spridda i skilda länder, ”allt” i brev till den i staden kvarlevande modern, som också frekvent besvarade dem. Dessa i stor utsträckning bevarade brev utgör en kulturskatt och vore väl värda en samlad och kommenterad utgåva. Kanske något för Svenska litteratursällskapet i Finland?

Författarna Berggren och Fager har skrivit en intressant och högst läsvärd bok om hälsoprofeten Are Waerland, illustrerad med många unika bilder, men den ”heltäckande biografin” över Paul Fager – Are Waerland – får fortfarande anses oskriven.

S. Gunnar Edlund

Medverkande i detta nummer

Erik J. Andersson (f. 1974) är teologie doktor och distriktsläkare och post doc-forskare i kyrkohistoria vid Åbo Akademi. Han har i sin forskning främst behandlat missionshistoria och väckelserörelser.

Anders Björnsson (f. 1951) är publicist och historiker. Han har bland annat utgivit *Palatset som Finland räddade. Historiskt reportage om ett förnämt hus i centrala Stockholm* (Atlantis 2009), är korresponderande ledamot av Svenska litteratursällskapet i Finland och var under flera år ledamot och ordförande i den statliga bilaterala Expertkommittén för utgivande av finskspråkig facklitteratur på svenska. Fil. dr vid humanistiska fakulteten, Göteborgs universitet.

S. Gunnar Edlund (f. 1930) är pensionerad överläkare och klinikchef inom geriatriken. Han har tidigare medverkat i bland annat *Personhistorisk tidskrift* och *Läkartidningen* med artiklar och recensioner inom person- och medicinhistoria.

Björn Fridén (f. 1984) är pressekreterare på Statens fastighetsverk och tog sin masterexamen i Karlstad 2023 med en uppsats om politisk propaganda i Vasadynastins heraldik.

Björn Furuhausen (f. 1961) är historiker, docent och universitetslektor vid Historiska institutionen i Uppsala. I sin avhandling behandlade han tidigmodern socialhistoria men sedan dess har han främst ägnat sin forskning åt dels det svenska polisväsendet, dels utbildningshistoria, särskilt förändringar och reformer av lärarutbildningen. Den förra har bland annat resulterat i boken *Från fjärdingsman till närpolis: en kortfattad svensk polishistoria* och den senare i ett antal artiklar, samförfattade med Janne Holmén. Furuhausen har också varit forskningsansvarig på Forum för levande historia, där han bland annat gjorde en inventering av forskningen om rasbiologi, *Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter: en inventering av forskningen* (2007).

Lars Gahrn (f. 1953) är historiker och museiman. Han disputerade i Göteborg 1988 på avhandlingen *Sveariket i källor och historieskrivning*. Han är verksam i Mölnåls Hembygdsförening och var fram till 2020 antikvarie vid Mölnåls stadsmuseum.

Gahrn medarbetade regelbundet med krönikor i *Mölnbalds-Posten* till och med 2019 och är en flitig bloggare i kulturhistoriska ämnen. Han utsågs 2022 till Århundradets Mölnbaldsbo.

Carina Gunnarsson (f. 1966) är fil. mag. i historia och 1:e arkivarie vid Riksarkivet.

Samuel Gustafsson (f. 1997) är mastersstudent i historia vid Karlstads universitet.

Per Hammarström (f. 1960) är docent och universitetslektor i historia vid Mittuniversitetet. Hans forskningsintressen är migration, den svensk-judiska minoriteten, nationalism, missionshistoria och religionsmöten. Han har särskilt studerat dels judiska konvertiter till kristendomen, dels antisemitism och antijudaism under svenskt 1800-tal och tidigt 1900-tal inom främst den lågkyrkliga väckelsen, Svenska Israelsmissionen och bland unitaristerna.

Anne Heith (f. 1955) är docent i litteraturvetenskap, tidigare universitetslektor i litteraturvetenskap vid Umeå universitet och projektforskare med medel från VR och RJ. Hon har också ägnat sig åt kulturhuvudstadsforskning när Umeå var europeisk kulturhuvudstad. Hennes forskning rör annars främst fälten urfolksstudier, samisk och tornedalsk kultur, postkoloniala studier och kritiska vithetsstudier.

Åsa Lilja (f. 1972) är folkhögskollärare och arbetar vid Västerbergs folkhögskola.

Johan Svedjedal (f. 1956) är professor emeritus i litteraturvetenskap med inriktning mot litteratursociologi vid Uppsala universitet. Han har givit ut böcker med litterära essäer, liksom biografier om Carl Jonas Love Almqvist, Birger Sjöberg och Karin Boye och återkommande behandlat biografien som genre. Ett annat huvudområde är svensk bokmarknad, där han bland annat skrivit om tidskriften och förlaget Spektrum. Ett ytterligare specialintresse är hur digitaliseringen förändrar den litterära kulturen och samtidigt erbjuder nya möjligheter för forskningen. Svedjedal var ansvarig för projekten "IT, berättandet och det litterära systemet" och "Från närläsning till fjärrläsning", huvudredaktör för C.J.L. Almqvists "Samlade Verk" och vetenskaplig ledare för arbetet med Selma Lagerlöfs "Samlade verk". Han är recensent i dags- och fackpress, sekreterare i Samfundet De Nio, styrelseledamot av Svenska Vitterhetssamfundet, Birger Sjöberg-sällskapet och Litteraturbanken samt arbetande ledamot i Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur och ledamot i Kungl. Vetenskaps-socie-

teten i Uppsala, Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, och Kungl. Vitterhetsakademien.

Oscar Söderholm (f. 1990) är fil. mag. i historia, har en mastersexamen i religionsvetenskap och teologi och är doktorand i kyrkohistoria vid Lunds universitet sedan HT 2024. Han har medverkat i *Kyrkohistorisk årsskrift* och *Historisk tidskrift*.

Maria Ågren (f. 1959) är sedan 2002 professor i historia vid Uppsala universitet. Hennes forskning rör främst den tidigmoderna perioden och 1800-talet, inom vilka hon studerat exempelvis kreditväsendets effekter, äganderättens förändring och äktenskaps betydelse. Hon är Wallenberg Scholar (sedan 2010) och Rådsprofessor vid Vetenskapsrådet (sedan 2019). I dessa roller leder hon forskningsprojektet *Gender and Work* (2010–2029) som resulterat flera internationella publikationer. Mest aktuell är projektpublikationen *Gender, Work, and the Transition to Modernity in Northwestern Europe, 1720–1880* (Oxford University Press, 2025). Ågren är arbetande ledamot i Vitterhetsakademien sedan 2006 och tillträder den 1 januari 2025 posten som ständigt sekreterare.

Personregister

A

Ahlberg, Alf (1892–1979) filosof, författare, översättare, folkbildare, skolman (Brunnsvik)	69
Ahlzén, Rolf (f. 1950) läkare, författare	183
Alfvén, Hannes (1908–1995) fysiker, professor (Stockholm), nobelpristagare (1970)	93
Andersdotter, Anna Carolina (1783–1853) maka till Barthold Dahlgren, mor till Barthold Egbert Dahlgren	24
Andersson, Roy (f. 1943) filmregissör, manusförfattare, filmproducent, reklamfilmare	90
Arnoldsson, Ingeborg (1829–1885) maka till Carl Ossian Kjellberg, mor till Elisabeth Kjellberg	33
Aronson, Torbjörn (f. 1963) statsvetare, kyrkohistoriker	67
Augustinus (354–430) biskop (Hippo Regius), kyrkofader	102
Aulén, Gustaf (1879–1977) biskop (Strängnäs), teolog, professor (Lund)	69
Axén, Björn (1938–1993) frisör	93
Axén, Gunila (f. 1941) textildesigner, professor, modeillustratör, företagare	90

B

Backman, Gaston (1883–1964) anatom, antropolog, läkare	174
Bader Ginzburg, Ruth (1933–2020) amerikansk jurist, professor, medlem av USA:s högsta domstol	46–47
Badou, Evert (f. 1925) arkeolog, professor emeritus (Umeå)	158
Baird, Julia (f. 1970) australiensisk historiker, journalist, biograf	60–63
Barrett Browning, Elisabeth (1806–1861) brittisk författare	65
Barthes, Roland (1915–1980) fransk författare, litteraturforskare, semiotiker	142–143, 159–150
Bastiaenzon, Dirck (ca. 1545–1617) holländsk bagare, far till Barbara, Beatrix & Petertgen (g. van der Plas) Dircksdochter van Beyerens & Nicolaes Dircksz. van Beyerens	3–4
Beardsley, M. C. (Monroe Curtis 1915–1985) amerikansk filosof	142
Becket, Samuel (1906–1989) irländsk författare, dramatiker, teaterman, översättare, nobelpristagare (1969)	142
Beckman, Lars (1928–2005) läkare, rasbiolog	174, 176–177
van Beieren, Aelbrecht (1336–1404) hertig av Bayern, greve av och feodalherre över Hainaut, Holland, och Zeeland	4
van Beijeren, Abraham (ca. 1620–1690) holländsk konstnär	4
Berggrav, Eivind (1884–1959) norsk biskop, författare	85

Berggren, Camilla (f. 1953) finländsk journalist, författare	183–185
Berggren, Henrik (f. 1957) historiker, journalist, författare	167
Bergström, Gurli (Kai Gullmar 1905–1982) schlagerkompositör, sångerska, revyskådespelerska, affärsinnehavare	92
Beskow, Elsa (1874–1953) författare, konstnär, illustratör	84
van Beyerens Dircksdochter, Beatrix (1571–1646) syster till Petertgen van der Plas	5
van Beyerens Dircksdochter, Barbara (d. efter 1634) syster till Petertgen van der Plas	5
van Beyerens Dircksz., Nicolaes (död ca. 1644) holländsk juvelare (Haag), bror till Barbara & Beatrix Dircksdochter van Beyerens & Petertgen van der Plas (f. Dircksdochter)	5
Bielke af Åkerö, Erik (1564–1599) greve, kammarjunkare	73–74
Billing, Einar (1871–1939) biskop (Västerås), teolog, professor (Uppsala)	67
Björk, Anita (1923–2012) skådespelerska, maka till Stig Dagerman	91
Björkqvist, Manfred (1884–1985) biskop (Stockholm), initiativtagare, rektor Sigtuna-stiftelsen, ledande i Ungkyrkorörelsen	67, 69, 85, 184
Blanche, August (1811–1868) tidningsman, författare, politiker, folktribun	92
Blommaert, Tomas (u.å.) holländsk-svensk skatteuppbördsman, brukspatron	13
Boëthius, Gerda (1890–1961) konsthistoriker, museiintendent	84
Boëthius, Maria-Pia (f. 1947) journalist, författare, debattör	167
Bohlin, Torsten (1889–1950) biskop (Härnösand), teolog	85
Bourdieu, Pierre (1930–2002) fransk sociolog, kulturanthropolog, medieteoriker	162
Bowker, Gordon (1934–2019) brittisk biograf, författare, radio- och tevedramatiker	147
Brahe, Abraham (1569–1630) greve, riksråd	71–75
Brahe, Erik (1552–1614) greve, ståthållare, riksråd, son till Per Brahe d.ä, bror till Abraham, Johan & Magnus Brahe	72
Brahe Johan (1566–1566) son till Per Brahe d.ä, bror till Abraham, Johan & Magnus Brahe	72
Brahe, Magnus (1564–1633) greve, riksråd, riksmarsk, riksdrots, president Svea hovrätt, son till Per Brahe d.ä, bror till Abraham, Erik, & Johan Brahe	72
Brahe, Per d.y. (1602–1680) greve, överste, riksdrots, son till Abraham Brahe	71
Brahe, Per d.ä. (1530–1590) greve, riksdrots, far till Abraham, Erik, Johan & Magnus Brahe	71

Brahe Sigrid (1568–1608) syster till Abraham, Erik, Johan & Magnus Brahe.....	73
av Brandenburg, Maria Eleonora (1593–1625) drottning, maka till Gustav II Adolf.....	11
Bratt, Adolf (1849–1934) grosshandlare, redare, generalkonsul.....	21, 24, 32, 33, 34, 35, 37
Bratt, Carl Arnold (1888–1930) köpman, son till Adolf Bratt & Elisabeth Kjellberg.....	33
Bratt, Carl Mauritz Christansson (1815–1880) kapten, godsägare, far till Adolf Bratt.....	32
Bratt, Dagmar (g. Carlsson 1884–1954) dotter till Adolf Bratt & Elisabeth Kjellberg.....	33
Bratt, Gustav Adolf (1894–1985) skeppsredare, kammarherre, son till Adolf Bratt & Elisabeth Kjellberg.....	33
Bratt, Tyra (g. af Sandberg) 1882–1947 dotter till Adolf Bratt & Elisabeth Kjellberg.....	33
von Breda, Carl Fredrik (1759–1818) holländsk konstnär, porträttmålare.....	2, 6
Broady, Donald (f. 1946) kultur- och utbildnings-sociolog, professor emeritus (Uppsala).....	164
Brodd, Birgitta (f. 1948) teol. dr., kyrkohistoriker, maka till Sven-Erik Brodd.....	67
Brodd Sven-Erik (f. 1949) professor emeritus i kyrkovetenskap (Uppsala), tidigare dekan, ställföre-trädande vicerector, make till Birgitta Brodd.....	67
Browning, Robert (1812–1889) brittisk författare.....	65
Brucoli, Matthew J. (1931–2008) amerikansk litteraturvetare, biograf, professor (Columbia, South Carolina).....	146
Buber, Martin (1878–1965) österrikisk-israelisk filosof, professor (Jerusalem), redaktör.....	67
Böök, Jan Arvid (1915–1995) läkare, genetiker, docent (Uppsala).....	174, 176
C	
Calvet, Louis-Jean (f. 1942) fransk lingvist, professor (Aix-Marseille).....	142
Carl Filip (1601–1622) hertig, bror till Gustav II Adolf.....	11
Carl XVI Gustaf (f. 1946) kung.....	86
Carlsdotter, Christina (1826–1882) mor till Emanuel Edman.....	129
Chaplin, Charlie (1889–1977) brittisk skådespelare, komiker, regissör, tonsättare.....	84
Christaller, Walter (1893–1969) tysk geograf, ekonom.....	181
Cletcher, Henrik (adlad Cletzer 1632–1695) holländsk-svensk bruksägare (Axbergshammar), make till Gertrud van Ruyff.....	15
Cnattingius, Bengt (1899–1993) konsthistoriker, museiman.....	6, 7
de Colonia, Adam Louisz. (1573–1651) holländsk konstnär, svåger till Laurens van der Plas.....	4, 5

Creutz, Gustav Philip (1731–1785) greve, riksråd, diplomat, kansliråd, skald.....	170
Cullberg, Eva (f. Virgin 1903–1962) maka till John Cullberg, mor till Johan Cullberg.....	68
Cullberg, Harry (1891–1984) skolman, grundare och rektor Sigtunaskolan.....	68
Cullberg, Johan (1934–2022) psykiater, psyko-analytiker, författare, professors namn.....	68
Cullberg, John (1895–1983) biskop (Västerås), religionsfilosof.....	67–70, 93
Cullberg, Oscar (1887–1973) kontraktsprost, kyrkoherde.....	68
Cuyp, Gerrit Gerritsz. (ca. 1565–1644) holländsk konstnär.....	5

D

Dagermann, Stig (1923–1954) författare, journalist, make till Anita Björk.....	91
Dahlberg, Gunnar (1893–1956) läkare, social-medicinare, chef Rasbiologiska institutet.....	174–177
Dahlgren, Anna (1858–1942) dotter till Barthold Egbert Dahlgren.....	24
Dahlgren Barthold (1772–1848) brukspatron, far till Barthold Egbert Dahlgren.....	24
Dahlgren, Barthold (1859–1914) grosshandlare, son till Barthold Egbert Dahlgren.....	24
Dahlgren, Barthold Egbert (1830–1914) grosshandlare, kommunalpolitiker (Göteborg), kommittéman.....	21, 24, 25, 31, 37
Dahlgren, Bengt Gunnar (1869–1916) köpman, son till Barthold Egbert Dahlgren.....	24
Dahlgren, Carl Egbert (f. 1857) son till Barthold Egbert Dahlgren.....	24
Dahlgren, Elisa (1862–1863) dotter till Barthold Egbert Dahlgren.....	24
Davies, Mike (1946–2022) amerikansk författare, politisk aktivist, historiker...	61
Delitzsch, Franz (1813–1890) tysk luthersk teolog, exeget, professor (Leipzig), grundare Leipzig Institutum judaicum.....	118
van Doordt, Jakob (d. 1629) holländsk porträttmålare, vaxpousserare, hovmålare, bl.a. vid Gustav II Adolfs hov.....	12
Drakman, Anneli (f. 1981) idéhistoriker, forskare.....	53

E

Eastwood, Clint (f. 1930) amerikansk skådespelare, regissör, filmproducent.....	146
Edman, Anna (f. Sundin 1859–1901) maka till Emanuel Edman.....	130
Edman, Elise (f. 1888) dotter till Emanuel & Anna Josefina Edman.....	130
Edman, Emanuel (f. Emanuel Pettersson 1857–1930) svensk-amerikansk präst, missionär, läkare.....	127–135

Edman, Esther (f. 1908) dotter till Emanuel & Anna Edman.....	131, 132
Edman, Hilda (f. Häggblom 1877) maka till Emanuel Edman.....	131
Edman, Rudolph (f. 1904) dotter till Emanuel & Anna Edman.....	131, 132
Edman, Veluga (f. 1892) dotter till Emanuel & Anna Edman.....	130
Edman Ansell, John (f. 1976) historiker, fil.dr.....	152–154
Edvard VII (1841–1910) kung av Storbritannien, kejsare av Indien.....	62
Eidem, Erling (1880–1972) ärkebiskop, exeget, professor (Lund).....	85
Eisenmenger, Johann Andreas (1654–1704) tysk orientalist, teolog.....	105
Ekeblad, Claes (den yngre 1708–1771) greve, riksråd, kanslipresident, make till Eva Ekeblad, far till Clas Julius Ekeblad.....	168
Ekeblad, Clas Julius (1742–1808) greve, militär, ämbetsman, son till Claes & Eva Ekeblad.....	168–170
Ekeblad, Eva (f. De la Gardie 1724–1786), grevinna, vetenskapare, första kvinnan i Vetenskapsakademien, maka till Claes Ekeblad.....	168
Ekelöf, Gunnar (1907–1968) författare, poet, översättare, ledamot av Svenska Akademien (stol nummer 18).....	91
Eklund, J. A. (1863–1945) biskop (Karlstad), psalmdiktare.....	69
Eklöf, Motzi (f. 1958) forskare, författare, skribent....	52
Ekman, E. J. (Erik Jakob 1842–1915) präst, frikyrkoledare (Svenska Missionsförbundet), riksdagsledamot (Lantmannapartiet).....	118
Ekström, Gunnar (1859–1950) kyrkoherde, teol. dr.....	69
Eldh, Carl (1873–1954) konstnär, skulptör.....	85
Enequist, Gerd (1903–1989) kulturgeograf, professor (Uppsala).....	180–182
Engkvist, Olle (1889–1969) byggmästare, mecenat, donator.....	90
Englund, Boel (f. 1947) pedagog, professor emerita (Stockholm).....	162–164
Engström, Albert (1869–1940) konstnär, författare, redaktör, ledamot av Svenska Akademien (stol nummer 18).....	79
Ericson, Estrid (1894–1981) formgivare, företagare, konstnärlig ledare (Svenskt Tenn).....	90
Ericsson, Martin (f. 1882) historiker, docent, universitetslektor (Lund) ..	174–177
Erik XIV (1533–1577) kung.....	152–154, 155–157
Eriksson, Apolonia (1790–1886) maka till Sven Kihlén.....	27
Erlander, Tage (1901–1985) politiker, partiledare (SAP), ecklesiastikminister, statsminister.....	87
Eugen (1865–1947) prins, konstnär.....	79

F

Fager, Carl Michael (1880–1929) finländsk redaktör, disponent.....	184
Fager, Pehr-Johan (f. 1953) kemist, biolog, författare.....	183–185
Fitzgerald, F. Scott (1896–1940) amerikansk författare.....	143, 146
Fjellstedt, Peter (1802 –1881) förkunnare, missionär, grundare Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, Fjellstedtska skolan.....	116
Forell, Birger (1893–1958) kyrkoherde.....	85
Forsberg, Gunnel (f. 1950) humangeograf, professor emerita (Stockholm).....	180–182
Fossum, L. O. (Ludvig Olsen 1879–1920) norsk- amerikansk präst, luthersk missionär, språkman ...	134
Foucault, Michel (1926–1984) fransk idéhistoriker, filosof.....	142
Fredborg, Arvid (1915–1996) journalist, författare, redaktör.....	87–88
Fritz, Sven (f. 1931) ekonomhistoriker, professor emeritus (Stockholm).....	56–59
Fröding, Gustaf (1860–1911) författare, journalist, poet.....	79

G

Gardberg, Annvi (f. 1966) finländsk journalist, Topeliuspriset (2019).....	76–78
De Geer d.y., Louis (1587–1652) vallonsk-holländsk-svensk köpman, industriidkare – ”den svenska industrins fader”.....	4
Geijer, Erik Gustav (1783–1847) historiker, professor, rektor (Uppsala), författare, politiker.....	67
af Geijerstam, Sara Christina (1805–1878) maka till Jonas Waern, mor till Ivar Waern.....	30
Giertz, Bo (1905–1998) biskop (Göteborg), författare.....	69
Godlund, Sven (1921–2006) kulturgeograf, ämbetsman, professor (Göteborg).....	181
Goerdeler, Carl Friedrich (1884–1945) tysk jurist, konservativ politiker, motståndsmän.....	69
Goldman, Albert (1927–1994) amerikansk litteraturforskare, journalist, biografiker.....	151
Goodwin, Henry B. (f. Heinrich Karl Hugo Bürgel 1878–1931) tysk-svensk fotograf.....	82
Gordon, Ernst (1892–1979) präst, författare, son till Philippus Gordon.....	99, 104
Gordon, Philippus (f. Ruben Josef 1858–1921) judemissionär, präst, författare.....	99–122
Gram, Magdalena (f. 1949) konsthistoriker, museiperson, Lotten von Kræmers pris (2023) ..	79–82
Grubbe, Samuel (1786–1853) filosof, riksdagsledamot, statsråd, ledamot av Svenska Akademien (stol 16).....	68
Gustaf V (1858–1950) kung.....	166

Gustaf VI Adolf (1882–1973) kung.....	86
Gustav II Adolf (1594–1632) kung.....	7, 8, 9, 10, 11
Gustav Vasa (1496–1560) kung.....	11, 14, 87, 155–156
Gustav III (1746–1792) kung.....	56–58, 169
Gyllenkrook, Maria Christina (1691–1758) maka till Anders Westerman, mor till Johan Liljencrantz.....	56
Gyllenstierna, Elsa (1577–1650) hovfröken, maka till Abraham Brahe, mor till Per Brahe d.y., syster till Johan Gyllenstierna.....	72–73
Gyllenstierna, Johan (1569–1617) amiral, bror till Elsa Gyllenstierna.....	73–74

H

Habermas, Jürgen (f. 1929) tysk sociolog, filosof... 162	
van der Haagen, Abraham (1587–1638) holländsk konstnär, gravör.....	4–5
Hagdahl, Charles Emil (1809–1897) läkare, kokboksförfattare.....	6
Hallman, Johan Göstaf (1701–1757) präst, poet, tragediförfattare.....	46
Hamilton, Nigel (f. 1944) brittisk radiojournalist, författare, biografiker.....	151
Hammar skjöld, Dag (1905–1961) nationalekonom, jurist, ämbetsman, diplomat, författare, generalsekreterare FN.....	88
Hansson, Holger (ca. 1570–1624), Holger Målare konstnär, porträttmålare.....	9, 10
Hansson, Per Albin (1885–1946) journalist, redaktör, partiledare (SAP), försvarsminister, statsminister... 165	
Harrie, Ivar (1899–1973) journalist, redaktör, översättare.....	67
Harrison Lindbergh, Katarina (f. 1976) facklitterär författare, föreläsare, redaktör.....	155–157
Hedenius, Ingemar (1908–1982) filosof, professor (Uppsala).....	67, 69
Hedin, Sven (1865–1952) upptäcktsresande, författare, aktivist, ledamot av Svenska Akademien (stol nummer 6).....	93
Hedvig Eleonora (1636–1715) drottning, riksföreståndare.....	86
von Heidenstam, Verner (1859–1940) författare, poet, ledamot av Svenska Akademien (stol nummer 8), nobelpristagare (1916).....	79
Heinsius, Daniel (1580–1655) holländsk filolog, skald, professor i statskunskap & grekiska språket (Leiden), svensk rikshistoriograf, hovråd.....	9
Hellemans Cornelis Cornelisz (u.å.) holländsk juvelerare (Dordrecht), maka till Barbara Dircksdochter van Beyer.....	5
Herdies, Olivier (1906–1993) belgisk-svensk konstnär, författare.....	89
Hesselgren, Kerstin (1872–1962) politiker, bostadsinspektör, skolköksinspektör.....	87–88
van Heurne, Otto (1577–1652) holländsk läkare, professor i medicin (Leiden).....	9

Heymans (Kolf), Henrica (1591–1653) maka till Jacob van Stoop.....	7
Heynricksdochter, Trijntgen (d. 1630) maka till Dirck Bastiaenzon, mor till Barbara, Beatrix & Petertgen (g. van der Plas) Dircksdochter van Beyerens & Nicolaes Dircksz. van Beyerens.....	3–4
Hidding, Lucas (1596–1655) holländsk-svensk skatteuppbördsman, svärson till Laurens van der Plas.....	14, 15
Hill, Carl Fredrik (1849–1911) konstnär, landskapsmålare.....	89
Hoefnagel, Jacob (1573–ca. 1632) flamländsk konstnär, hovmålare hos Rudolf II.....	12
Holroyd, Michael (f. 1935) brittisk biografiker.....	150
av Holstein-Gottorp, Kristina (1573–1625) svensk drottning, maka till Karl IX.....	11
Horn, Britta (1745–1791) hovfröken, maka till Clas Julius Ekeblad.....	170
Hubendick, Bengt (1916–2012) zoolog, museiman, författare.....	174
Hult, Hildur (1872–1904) konstnär, maka till Karl Wählin.....	79–81
von Humboldt, Caroline (f. von Dacheröden 1766–1829) tysk mecenat, salongsvärdinna.....	65
von Humboldt, Wilhelm (1767–1835) tysk friherre, legationsråd, stats- och språkvetare, grundare av Humboldtuniversitetet (Berlin).....	65
Hylander, Frida (1898–1988) missionsläkare.....	134
Hägerstrand, Torsten (1916–2004) kulturgeograf, professor (Lund).....	181

I

Israel, Georg (1891–1973) affärsman.....	91
--	----

J

Jackelén, Antje (f. Zöllner 1955) ärkebiskop emerita.....	161
Johan III (1537–1592) kung.....	152–154, 155–157
Johanson, Klara (1875–1948) litteraturkritiker, översättare, essäist, kvinnohistoriker, författare.....	64–66
Johansson, Alf W. (f. 1940) historiker, professor emeritus (Södertörn).....	49
Johansson, Lars (Lasse Lucidor 1638–1674) poet, språkmästare, översättare.....	91
Johnsson, Göran (f. 1945) fackföreningsman, ordförande Metallindustriarbetareförbundet.....	87
Jonke, Gert (1946–2009) österrikisk poet, dramatiker, romanförfattare.....	52
Jonson, Jonas (f. 1939) teolog, docent, biskop emeritus (Strängnäs).....	67
Josefina (Joséphine de Beauharnais 1807–1876) drottning.....	86
Josephson, Ernst (1851–1906) konstnär, poet.....	81

K

- Kaihovirta, Matias** u.å.
finländsk historiker, docent Åbo Akademi,
Rudolf Meidner-priset (2016).....76–78
- Karl** (sedermera Karl XIII 1748–1818) hertig... 169–170
- Karl IX** (1550–1611) kung.....11, 72, 74, 153–154
- Karlfeldt, Erik Axel** (1864–1931)
poet, författare, ledamot av Svenska Akademien
(stol nummer 11), nobelpristagare (postumt 1931) ... 85
- Karlsson, Henrik** (f. 1940) musikforskare, docent,
ledamot av Kungliga Musikaliska Akademien.....48
- Karlsson, Nils** (u.å.) missionsmedarbetare.....133
- Katarina** (Jagellonica) (1526–1583) drottning.....156
- Kekkonen, Urho Kaleva** (1900–1986)
finländsk jurist, politiker (Agrarförbundet), talman,
justitieminister, inrikesminister, president.....179
- Key, Ellen** (1849–1926) författare, pedagog,
feminist, sexolog.....65, 68, 79, 163–164
- Kihlén, Maria Charlotta** (1823–1902)
dotter till Sven Kihlén, maka till Adolf Wall.....27
- Kihlén, Sven** (1798–1840) ekonomidirektör,
kronolänsman, make till Apolonia Eriksson.....27
- King, Michael** (1945–2004)
nyzeeländsk historiker, författare, biograf.....51
- Kjellberg, Carl Ossian** (1825–1891) grosshandlare,
industritidkare, redare, politiker, riksdagsledamot
(partilös), far till Elisabeth Kjellberg.....33
- Kjellberg, Elisabeth** (1861–1935)
maka till Adolf Bratt.....32
- Kloo, Adolf** (1878–1972) kontraktsprost.....85
- Knuttel, Gerard** (1889–1968) konsthistoriker.....7
- Kullenberg, Annette** (f. Borgström 1939–2021)
journalist, författare.....92
- Kumlien, (Axel) Akke** (1884–1949)
konstnär, typograf, författare.....79

L

- Lagerlöf, Selma** (1858–1940)
författare, ledamot av Svenska Akademien
(stol nummer 7), nobelpristagare (1909).....85
- Lamberg, Anna** (1877–1949) bibliotekarie,
översättare, hustru till Karl Wählin.....81
- Lamprechts, Arendt** (d. 1623) flamländsk
konstnär, svensk hovmålare.....10
- Lee, Hermione** (f. 1948) brittisk biograf,
litteraturkritiker, litteraturforskare, professor
(Oxford).....46, 50, 51
- Lidner, Bengt** (1757–1793) poet.....172
- Liliehöök af Gölaröd och Kolbäck, Sofia Magdalena**
(1823–1908) maka till Carl Mauritz Christiansson
Bratt, mor till Adolf Bratt.....32
- Liljencrants, Johan** (f. Westerman 1730–1815)
friherre, greve, kommerseråd, statssekreterare
(”finansminister”).....56–59

- Lindberg, Christer** (f. 1956) socialantropolog,
professor emeritus (Lund), biljardspelare.....158
- Lindh, Anna** (1957–2003) jurist, politiker (SAP),
miljöminister, utrikesminister.....87
- Lindqvist, Märta** (signaturen Quelqu’une 1888–1939)
journalist, författare, översättare.....83–85, 92
- Lindström, August** (1834–1924)
kyrkoherde, proselythemsföreståndare, make till
Elna Lindström.....111, 115–116, 118
- Lindström, Elna** (1847–1922)
maka till August Lindström.....111, 116, 118
- Ling, Axel** (1838–1912) lektor, fil. dr. och docent
i franska språket, körsångare.....21, 25, 26, 37
- Ling, Axel Harald** (1879–1969)
fil.lic., gymnasieadjunkt, son till Axel Ling.....25
- Ling, Einar Alexander** (f. 1878) son till Axel Ling... 25
- Ling, Karl Magnus** (1789–1840)
komminister, far till Axel Ling.....25
- Ling, Maria Lovisa Augusta** (f. 1876)
dotter till Axel Ling.....25
- Linné, Agneta** (f. 1939)
pedagog, professor emerita (Örebro).....162–164
- Lohe, Henrik** (1594–ca. 1666)
brukspatron, borgare (Stockholm), affärsman,
svärson till Laurens van der Plas.....14, 15
- Lohe, Johanna** (1634–1661) dotterdotter till
Laurens & Petertgen van der Plas.....4
- Lovisa Ulrika** (1720–1782) drottning.....169–170
- Lueger, Karl** (1844–1910)
österrikisk politiker, borgmästare (Wien).....101
- Lundborg, Herman** (1868–1943) läkare, rasbiolog,
chef Rasbiologiska institutet.....175–178
- Lundman, Bertil** (1899–1993)
antropolog, rasforskare.....175–178
- Lundstedt, Vilhelm** (1882–1955) jurist, professor
(Uppsala), politiker (SAP).....184
- Lööf, LarsOlof** (f. 1946) museiman, intendent...171–173
- Löwe, Christian Petter** (u.å.) språkmästare,
judisk konvertit till lutherdomen.....101

M

- Manker, Ernst** (1893–1972)
museiman, etnograf.....158–161
- Mannheim, Karl** (1893–1947)
tysk-brittisk sociolog, professor (London).....49
- Mantel, Hilary** (1952–2022) brittisk författare.....60–61
- Markusson Winkvist, Hanna** (f. 1970)
historiker, avdelningschef.....181
- Martinsson, Harry** (1904–1978) författare,
ledamot av Svenska Akademien (stol nummer 15),
nobelpristagare (1974).....91
- McKenzie, D. F.** (Donald Francis 1931–1999)
nyzeeländsk bibliograf, litteraturvetare,
professor (Oxford).....142

de Mistura, Staffan (f. 1947)
svensk-italiensk diplomat, sändebud FN, biträdande
utrikesminister (Italien) 88

Moberg, Vilhelm (1898–1973)
författare, journalist, dramatiker 146–147

Modéer, Kjell-Åke (f. 1939)
jurist, professor emeritus i rättshistoria (Lund) 46

Molander Beyer, Marianne (f. 1942) språkvetare,
docent, universitetslektor (Göteborg) 168–170

Mor van Dashorst, Antonis (1516/1520–1576/1578)
konstnär, porträttmålare 6

Myrdal, Alva (1902–1986) politiker (SAP), kyrko-
minister, diplomat, nobelpristagare (1982) 91

Myrdal, Gunnar (1898–1987) nationalekonom,
sociolog, professor (Stockholm), nobelpristagare
(1974), politiker (SAP), handelsminister 91

Münzing, Arne (1903–1984)
genetiker, professor (Lund) 174

Mänsdotter, Karin (1550–1612) drottning 156

N

Nilsson (Gyllenstierna), Kristina (1494–1559)
maka till Sten Sture d. y. 87

Nilsson Wallin, Erik (1711–1773) kyrkomålare 89

Nordenstreng, Rolf (1878–1964)
finlandssvensk författare, rasforskare 174

Norström, Vitalis (1856–1916)
filosof, professor (Göteborg), ledamot av Svenska
Akademien (stol 18) 68

Nyberg, Ven (1898–1986)
journalist, litteraturkritiker 84

Nygren, Alfred (1845–1913)
grosshandlare 21, 26, 27, 37

Nygren, Anders (1890–1978)
biskop (Lund), teolog, professor (Lund) 69

Nygren Sr., Johan August (1812–1903)
handlare, far till Alfred Nygren 26

Nyström, Bengt E. (1886–1959)
författare, matematiklärare 85

O

Olsson, Henry (1896–1985) litteraturvetare,
biografiker, professor (Stockholm), ledamot av
Svenska Akademien (stol nummer 5) 146–147

Oredsson, Sverker (1937–2018)
historiker, professor (Lund), politiker (Fp & Förnya
Lund), kommunalråd (Lund) 67

Orwell, George (Eric Arthur Blair 1903–1950)
brittisk författare, journalist 147

Oscar II (1829–1907) kung 166

Oterdahl, Jeanna (1879–1965)
pedagog, författare 85

Oxenstierna, Axel (1583–1654) riksråd 9, 71

P

Paasikivi, Juho Kusti (f. Johan Gustaf Hellstén
1870–1956) finländsk jurist, politiker
(Samlingspartiet), statsminister, president 179

Palmstierna, Carl-Fredrik (1903–1993)
friherre, historiker, kulturhistoriker, hovman 48

Parker, Charles Jr. (1920–1955) amerikansk
jazzmusiker, saxofonist, kompositör 146

Paulus (Saul från Tarsus ca. 4–64/65)
judisk-romersk apostel, missionär 102, 107

Peel, Robert (1788–1850)
brittisk politiker, premiärminister 61

Piscator, Lovisa (1795–1869)
maka till Karl Magnus Ling 25

van der Plas, Abraham (1605–1627)
son till Laurens & Petertgen van der Plas 4, 14

van der Plas, Catarina (1613–1672)
dotter till Laurens & Petertgen van der Plas 15

van der Plas, Debora (1616–1680)
järnexportör, redare, dotter till Laurens & Petertgen
van der Plas, maka till Jan van Ruyff 7, 15

van der Plas, Jacobina (f. 1603) dotter till Laurens
& Petertgen van der Plas, död i späd ålder 4

van der Plas Jacobina (1610–1656)
dotter till Laurens & Petertgen van der Plas,
maka till Henrik Lohe 7, 15

van der Plas, Laurens (f. 1603) son till Laurens
& Petertgen van der Plas, död i späd ålder 4

van der Plas, Laurens (1579–1629) konstnär,
skatteuppbördsman, bruksarrendator 1–16

van der Plas, Laurentz (f. 1612) son till Laurens
& Petertgen van der Plas, död i späd ålder 7

van der Plas, Petertgen (f. Dircksdochter ca 1580–)
hustru till Laurens van der Plas 3–4, 5, 7, 14

van der Plas, Pieter (ca 1585–1650)
konstnär 2

van der Plas, Sara (1607–1699)
järnexportör, dotter till Laurens & Petertgen
van der Plas, maka till Lucas Hidding 7, 14, 15

von Platen, Magnus (1920–2002)
litteraturvetare, författare 146

Possing, Birgitte (f. 1952) dansk historiker,
professor, biograf, musei- och arkivchef 50, 51

R

Ramsten, Anna Helena (1788–1865) hustru till
Gustaf Adolf Wall, mor till Adolf Wall 27

Rasmussen, Louise (1815–1874),
dansk kronprinsgemål, landsgrevinna Danner 6

Rhyzelius, Andreas (1677–1761)
historiker, hovpredikant, professor, domprost,
biskop (Linköping) 45

Rohling, August (1839–1931)
tysk katolsk teolog, polemiker 105

- von Rosen, Eric** (1879–1948) greve,
upptäcktsresande, etnograf, godsägare 93
- Rosenberg, Göran** (f. 1948)
journalist, författare, redaktör 49
- Roos Ericson, Catarina** (f. 1946)
bibliotekarie, författare 48
- Ross, Alf** (1899–1979) dansk jurist, rättsfilosof 68
- Ross, Valerie** (u.å.) amerikansk litteraturvetare 145
- Rutgers, Jan** (1589–1625)
hovråd, jurist, diplomat, filolog 9, 10
- van Ruyff, Gertrud** (ca. 1645–1713)
dotter till Debora van der Plas & Jan van Ruyff, maka
till Henrik Cletcher 15
- van Ruyff, Jan** (1616–1658)
bruksägare (Axbergshammars bruk), handelsidkare,
make till Debora van der Plas 14
- Rydberg, Victor** (1828–1895)
författare, skald, journalist, religionsfilosof,
översättare, kulturhistoriker 79–80
- S**
- Sacklén, Johan Fredrik** (1763–1851)
läkare, biografisk författare 45
- Sandler, Rickard** (1884–1964) ämbetsman, politiker
(SAP), finans-, utrikes-, statsminister 166
- Sanner, Inga** (f. 1953) idéhistoriker, professor
emerita (Stockholm) 67
- Segerdahl, Anna Fredrika** (1800–1879)
maka till Karl Fredrik Wahlgren 24
- Sidén, Karin** (f. 1961) konstvetare, kurator,
museichef (Prins Eugens Waldemarsudde) 47, 49
- Sigismund** (1566–1632) svensk och polsk kung
(som Sigismund III), litauisk storfurste 72, 74
- Silvén, Eva** (f. 1949)
etnolog, museiperson, intendent 158–161
- Silvia** (f. Sommerlath 1943) drottning 86
- Simmingsköld, Daniel Alexander** (1809–1871)
kapten, far till Jenny Augusta Simmingsköld 25
- Simmingsköld, Jenny Augusta Charlotta** (1854–1912)
maka till Axel Ling 25
- Sjöström, Lennart** (f. 1942) präst, författare 67
- Sjöström, Victor** (1879–1960)
skådespelare, regissör, manusförfattare 84
- Skagegård, Ellinor** (f. 1984)
journalist, författare, redaktör 83–85
- Sparrgren, Lorentz Svensson** (1763–1828)
konstnär 170
- Spitz, Bob** (u.å.)
amerikansk journalist, författare, biografiker 151
- Steneberg, Karl Erik** (1903–1960)
konsthistoriker, museiman, professor (Stockholm) 7
- van Stoop, Jacob** (1587–1661)
holländsk borgmästare (Dordrecht) 7
- Strömberg, Clara Johanna** (1817–1900)
maka till Johan Nygren Sr., mor till
Alfred Nygren 26
- Strömbom, Sixten** (1888–1983) konsthistoriker,
museiman, professor (Göteborg) 7
- Stöcker, Helene** (1869–1943)
tysk feminist, pacifist 65
- Svantesson Sture, Sten** (Sten Sture d. y. ca. 1492–
1520) riksföreståndare 87
- Svedjedal, Johan** (f. 1956) litteratursociolog,
biograf, professor emeritus (Uppsala) 47, 53
- Svensson, Ingrid** (f. 1953)
bibliotekarie, författare 64–66
- Svensson, Peter** (f. 1823) far till Emanuel Edman .. 129
- Söderblom, Nathan** (1866–1931) ärkebiskop,
religionshistoriker, professor (Uppsala), ledamot
av Svenska Akademien (stol nummer 16),
nobelpristagare (1930) 85, 127–128, 133, 134, 135
- Södergran, Edith** (1892–1923) poet, fotograf 90
- Söderhjelm, Alma** (1870–1949)
finlandssvensk historiker, författare, professor (Åbo
Akademi) 178
- Söderhjelm, Johan Otto** (1898–1985)
finländsk politiker, jurist, justitiombudsman,
justitieminister, industriman 178–179
- Söderhjelm, Verner** (1859–1931)
finländsk språkforskare, litteraturhistoriker,
diplomat 178
- T**
- Takman, John** (1912–1998) läkare, socialmedicinare,
debattör, politiker (SKP/VPK) 174
- Tandefelt, Henrika** (f. 1972) finländsk historiker,
universitetslektor, docent (Helsingfors) 155
- Ternhag, Gunnar** (f. 1948) musikvetare, professor,
ledamot av Kungliga Musikaliska Akademien 48
- Thorelli, Johanna** (f. 1981) historiker, fil.dr. 71–75
- Tilas, Daniel** (1712–1772) friherre, landshövding,
riksheraldiker, genealog, bergsråd, tecknare 2
- Tingsten, Herbert** (1896–1973) statsvetare,
professor (Stockholm), publicist,
chefredaktör (DN) 67, 68
- Tranströmer, Tomas** (1931–2015) poet, psykolog,
översättare, nobelpristagare (2011) 151
- Trip, Elias** (ca. 1570–1636) handelsman, direktör
holländska västindiska kompaniet 4
- U**
- Undén, Östen** (1886–1974)
jurist, professor, universitetsrektor (Uppsala,)
universitetskansler, politiker (SAP),
utrikesminister 87
- van Uther, Johan Baptista** (d. 1597) flamländsk
konstnär, hovmålare vid Johan II:s hov 9

V

- Vaget, Hans Rudolf** (f. 1938)
tysk-amerikansk litteraturhistoriker, professor
emeritus (Smith College) 47
- Victoria** (1819–1901)
brittisk drottning, kejsarinna 60–63
- Vilhelm I av Oranien** (Vilhelm den tyste 1553–1584)
prins av Oranien, ståthållare Nederländerna 3, 4
- Vuorisjärvi, Esko** (u.å.) finländsk statsvetare .. 178–179

W

- Wærland, Are** (f. Paul Henrik Fager 1876–1955)
hälsoförkunnare 183–185
- Wærn, Ivar** (1841–1917)
grosshandlare, kommunalpolitiker (Göteborg),
kommittéman 30, 31, 32, 37
- Wærn, Jonas** (1799–1868) godsägare,
statsråd, landshövding, far till Ivar Waern 30
- Wahlbom, Carl** (1810–1858)
militär, konstnär, historiemålare 81
- Wahlgren, Hilda Gustava** (g. Dahlgren 1839–1913)
maka till Barthold Egbert Dahlgren 24
- Wahlgren, Karl Fredrik** (1789–1870)
köpman, fabriksägare, far till Hilda Wahlgren 24
- Wall, Adolf** (1831–1881) sågverks- och bruksägare
(Rottneros), industriman, politiker (partilös),
riksdagsman 21, 24, 27, 28, 29, 35, 37
- Wall, Arvid Bernhard** (1860–1896) handelsresande,
son till Adolf Wall & Maria Charlotta Kihlén 27
- Wall, Carl Adolf Axel** (1863–1863?)
son till Adolf Wall & Maria Charlotta Kihlén 27
- Wall, Elvira Maria Charlotta** (1857–1865)
dotter till Adolf Wall & Maria Charlotta Kihlén 27
- Wall, Gustaf Adolf** (1784–1846)
prästgårdsarrendator, far till Adolf Wall 27
- Wall, Gustaf Adolf** (1855–1908) grosshandlare,
son till Adolf Wall & Maria Charlotta Kihlén 27
- Wall, Oscar August** (1854–1856)
son till Adolf Wall & Maria Charlotta Kihlén 27
- Wall, Oscar August** (1862–1865)
son till Adolf Wall & Maria Charlotta Kihlén 27
- Wall, Sven Gustaf Fridolf** (1851–1914) grosshandlare,
son till Adolf Wall & Maria Charlotta Kihlén 27
- Wallenberg, Jakob** (1746–1778) präst, författare,
käsör, poet, tecknare 171
- Wallenberg, Raoul** (1912–1947/52)
arkitekt, affärsman, diplomat 88–89
- Wallenius, Allan** (1890–1942) finländsk
journalist, författare, politisk agitator 71–76
- Wallenius, Paul** (1889–1918)
finländsk vitgardist, jägarkapten 77
- Weman, Gunnar** (1932–2024) ärkebiskop 67
- Westerman, Anders** (1672–1739)
regementspastor, prost, kyrkoherde 56

- Westman, Henric** (1853–1937)
militär, godsägare, donator 165, 166
- Westman, Karl Allan** (1883–1948)
lantbrukare, politiker, riksdagsledamot (Bf) 165
- Westman, Karl Gustaf** (1876–1944)
jurist, professor (Uppsala), politiker (Bf),
ecklesiastikminister, justitieminister 165–167
- Westman, Karl Ivan** (1889–1970)
diplomat, kabinetssekreterare 165
- af Wetterstedt, Gustaf** (1776–1837)
greve, militär, utrikesstatsminister, ledamot av
Svenska Akademien (stol nummer 17) 89
- Widengren, Geo** (1907–1996) religionshistoriker,
orientalist, iranist, professor (Uppsala) 93
- Widlund, Agnes** (1910–2005) gallerist 89
- de Wiet, Joost** (död ca. 1618)
holländsk diamantslipare (Dordrecht), make till
Barbara Dircksdochter van Beyerens 5
- Wigforss, Ernst** (1881–1977) nordist, docent (Lund),
politiker (SAP), finansminister 87
- Wikman, Pär** (f. 1985) ekonomhistoriker,
universitetslektor (Linköping) 181
- Wilsson, Eva** (u.å.) grafisk formgivare, lärare i
typografi 81–82
- Wimsatt Jr., William Kurtz** (1907–1975) amerikansk
litteraturteoretiker, kritiker, professor (Yale) 142
- Woolf, Virginia** (1882–1941)
brittisk författare, feminist 143
- Wählin, Anna** (f. Meijer 1835–1932)
mor till Karl Wählin 80
- Wählin, Carl Ludvig** (1819–1894)
rektor, far till Karl Wählin 80
- Wählin, Karl** (1861–1937)
konsthistoriker, konstkritiker, museiman,
tidskriftsredaktör (Ord & Bild) 79–82, 90
- Wählin, Lars Peter** (1772–1834)
prost, farfar till Karl Wählin 79–80
- Wählin, Teodor** (1864–1948) kyrkoarkitekt,
kyrkorestauratör, bror till Karl Wählin 80
- Wägner, Elin** (1882–1949)
författare, journalist, feminist, ledamot av Svenska
Akademien (stol nummer 15) 83, 84

Z

- Zorn, Anders** (1860–1920)
konstnär, make till Emma Zorn 89
- Zorn, Emma** (1860–1942) amanuens, grundare
Zornmuseet, maka till Anders Zorn 167

Å

- Åmark, Klas** (f. 1944) historiker, professor
emeritus (Stockholm) 167

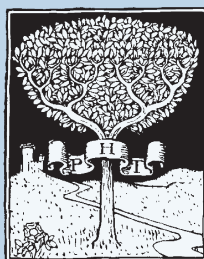
Ö

- Österberg, Eva** (f. 1942)
historiker, professor emerita (Lund) 50

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

2024:2

Personhistorisk tidskrift utges av Personhistoriska samfundet, en ideell förening som har till ändamål att väcka och underhålla intresset för personhistorisk och biografisk forskning. Tidskriften grundades år 1879 och vänder sig till alla som är intresserade av personhistoria. *PHT* publicerar vetenskaplig forskning och bevakar nyutgiven litteratur inom området. Den utkommer med två nummer per år.

ISBN 0031-5699